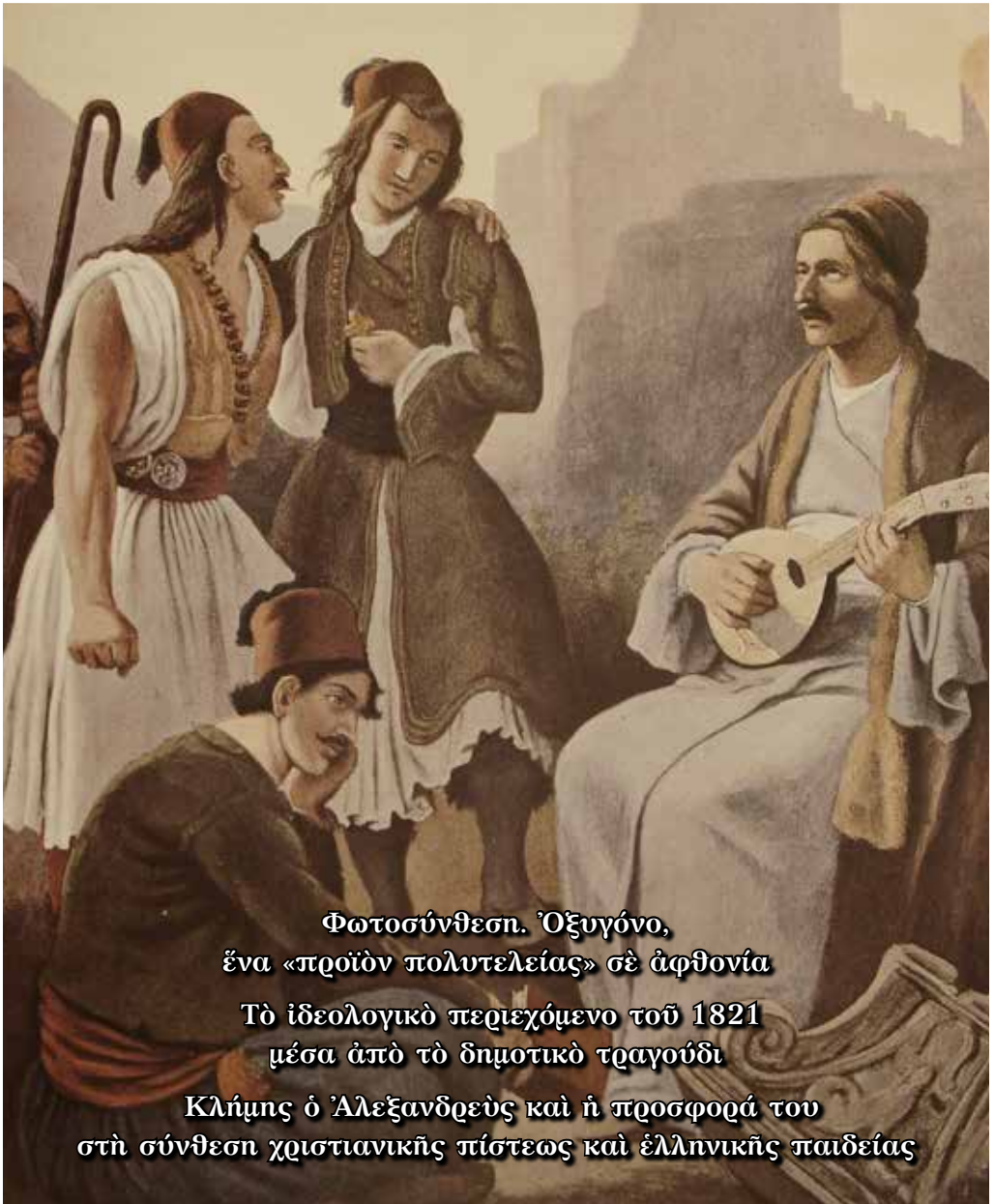

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 85^ο | ΜΑΪΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2022 | ΑΡΙΘ. 793

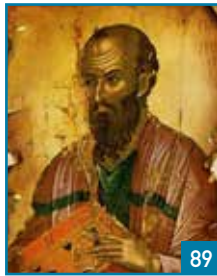
Φωτοσύνθεση. Όξυγόνο,
ένα «προϊόν πολυτελείας» σε άφθονία

Τò ιδεολογικό περιεχόμενο του 1821
μέσα από τò δημοτικό τραγούδι

Κλήμης ό Άλεξανδρεύς και ή προσφορά του
στη σύνθεση χριστιανικής πίστewς και έλληνικής παιδείας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

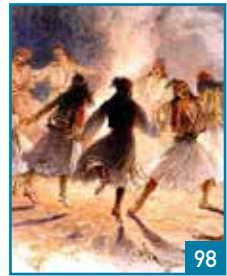
ΠΑΥΛΟΣ: ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ Γ.Β.Μ.....	89
ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ. ΟΞΥΓΟΝΟ, ΕΝΑ «ΠΡΟΪΟΝ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ» ΣΕ ΑΦΘΟΝΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΕΑΣ.....	91
ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΖΩΗ ΓΚΕΝΑΚΟΥ.....	98
ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ.....	115
ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ.....	124
Η ΣΤΑΣΙΣ ΜΑΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑΣ Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ.....	127
ΚΡΙΤΙΚΗ ΜΑΤΙΑ Γ.Τ.	130

89

91

98

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Τιμή τεύχους 2,5€
Έτήσια συνδρομή
Έσωτερικού 15€
Έξωτερικού 30€
Κύπρου 20€

Έκδοτης

«Χριστιανική Ένωση Ακτίνες»

Καρότυπ 14, 105 61 Αθήναι, Τηλ. 210 32.35.023

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος

Θεληξινόνας 1, 166 74 Γλυφάδα, e-mail: tsentosg@gmail.com

Η Επιτροπή επιφυλάσσει σε έαυτήν τό δικαίωμα νά μήν δημοσιεύει
ή νά συντέμνει κατά τήν κρίση της όποιοδήποτε χειρόγραφο. Χει-
ρόγραφα, δημοσιευόμενα ή μή, δέν επιστρέφονται.

Δημιουργικό - Έκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Όλοκληρωμένες λύσεις έντυπης έπικοινωνίας

Άνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυλο Άχαρνών, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967

www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τόπος έκδοσης: Άθήνα, Ιούνιος 2022

Εικόνα έξωφύλλου:

«Ρήγας Φερραΐος», πίνακας τοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου
Peter von Hess (1792-1871).

ΠΑΥΛΟΣ: ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ζεῖ ἀνάμεσά μας. Καὶ θὰ ζεῖ. Ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ ζωή μας. Αὐτός, ὁ «πρῶτος μετὰ τὸν Ἐνα», ὅπως πολὺ ταιριαστὰ τὸν χαρακτήρισαν, ἔχει μὲ τὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ τὸν πρῶτο καὶ τὸν τελευταῖο λόγο στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς κοινωνίας μας, γιὰ τὰ ὁποῖα τόσος λόγος γίνεται.

Ἄν θελήσουμε νὰ τὸν ἀντικρίσουμε ὡς Ἕλληνες, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τοῦ χρωστᾶμε σχεδὸν τὸ πᾶν. Ὅχι μόνο γιὰτὸ μᾶς πρόσφερε τὸ αἰῶνιο, ἐκεῖνο ποὺ ἀπετέλεσε τὴ βάση τῆς ὑπάρξεώς μας, ἀλλὰ γιὰτὸ μὲ τὸν γνήσιο Χριστιανισμὸ μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ διαφυλάξουμε τὸν προγονικὸ μας θησαυρὸ. Γιὰ νὰ ἀποτελεσθεῖ ἔτσι ἡ θαυμαστὴ σύνθεσι τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος.

Ἄν ἀντικρίσουμε τὸν Παῦλο ὡς Εὐρωπαῖοι, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι σ' αὐτὸν χρωστᾶμε τὸν πολιτισμὸ μας. Ἡ ὥρα ποὺ πρωτοπάτησε τὸ πόδι του στὴν Εὐρώπη, ἐκεῖ στοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας, ἔμεινε ἱστορικὴ. Ἀπὸ τότε ἀνοίγει ἡ πελώρια πύλη, ἀπὸ ὅπου ξεχύνεται ὁ χεῖμαρρος τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αὐτὸ τὸ φῶς, αὐτὸ τὸ πνεῦμα, δημιουργεῖ τὸν μοναδικὸ πολιτισμὸ, ποὺ ἀναχαιτίζει ὅλα τὰ κύματα τοῦ βαρβαρισμοῦ. Εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ πὼς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἔχουν χριστιανικὴ θεμελίωσι, παύλειο θὰ μποροῦσαμε νὰ ποῦμε.

Ἀλλὰ θὰ θαυμάσουμε ἀκόμη περισσότερο τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ἂν τὸν δοῦμε πιὸ πολὺ ὡς ἄνθρωποι. Ὡς ἄνθρωποι ποὺ ζοῦμε σὲ μιὰ κοινωνία ἀνθρώπων ἢ ὁποῖα βασανίζεται μὲ τόσα προβλήματα

καὶ μαστίζεται ἀπὸ τόσες ἀμφιβολίες. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔρχεται ὁ γίγαντας αὐτὸς τοῦ πνεύματος νὰ παρασταθεῖ στὶς ἀμφιβολίες μας, νὰ δώσει τὴ σφραγίδα τῆς λύσεως στὰ κοινωνικά μας προβλήματα.

Στὸ πρόβλημα τῆς ἰσότητος τῶν δύο φύλων, τῶν ἀνθρώπων γενικότερα. Σήμερα ποὺ τόσο παράφωνα διδάγματα κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς, μοναδικὴ παραμένει ἡ ἀπάντησή του: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. γ' 28).

Πόσο ἀκόμη ἀγωνίστηκε γιὰ τὰ μεγάλα συνθήματα τῆς ἀδελφосύνης, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς δικαιοσύνης, τὰ ὁποῖα κατπλεύονται μέχρι σήμερα οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ! Ὁ μέγας Ἀπόστολος ὄχι

μόνο τὰ διεκίρυνε μὲ παρηρησία, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔζησε μὲ ὅλην τους τὴν πληρότητα. Πόσες φορές προσφωνεῖ μὲ ἐκεῖνο τὸ τρυφερό «**ἀδελφοί μου**» ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς συνανθρώπους του!

γίνεται ἀπεριόριστος. Ὅχι μόνο γιὰ τὴν δράση του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ κατακόρυφο πνευματικό του ἀνέβασμα. Στὸ πρόσωπό του ἀναγνωρίζουμε τὸν οὐράνιο ἄνθρωπο καὶ τὸν ἐπίγειο ἄγγελο. Ἡ ζωὴ του, ἔστω

Καὶ τὸ ἐρώτημα προβάλλει: Ποῦ ὀφείλει ὁ Παῦλος τὸ μεγαλεῖο του αὐτό; μήπως στὴ μεγαλοφυΐα του, στὶς ἀδιαμφισβήτητες ἰκανότητές του, στὴ μόρφωσή του; Δὲν τὰ ἀρνεῖται κανεὶς αὐτά. Ἦταν ἴσως τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅπωςδήποτε θὰ ἔκανε κάτι σημαντικό, κάτι μεγάλο στὴ ζωὴ του. Δὲν ἰκανοποιεῖ ὅμως πλήρως αὐτὴ ἡ ἀπάντηση. Γιατὶ καμία ἰκανότητα ἀνθρώπινη, ἔστω καὶ ἡ πιὸ μεγάλη, δὲν δημιουργεῖ στὴ γῆ οὐράνιο ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ ἄς ρωτήσουμε τὸν ἴδιο. Κι ἐκεῖνος μᾶς τὸ λέει καθαρά: «οὐκ ἐγώ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί... χάριτι Θεοῦ εἰμι ὃ εἰμι» (Α' Κορινθ. ιε' 10). «μυμπαί μου, λοιπόν, γίνεσθε, καθὼς καὶ γὼ Χριστοῦ» (Α' Κορινθ. ια' 1).

Ἀρκεῖ νὰ ἀνοίξουμε τὸ ιγ' κεφάλαιο τῆς Α' Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς του, γιὰ νὰ θαυμάσουμε ἐκεῖ τὸν ὑπεροχώτερο ὕμνο ποὺ ἔγραψαν ποτὲ ἄνθρωπινα χεῖλη στὴ «μειζονα» τῶν ἀρετῶν, τὴν ἀγάπην.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶναι ἀκόμη ὁ κατ' ἔξοχὸν κήρυκας τῆς δικαιοσύνης. Δὲν «**μετασχηματίζεται ὡς διάκονος δικαιοσύνης**» (Β' Κορινθ. ια' 15), ἀλλὰ ζεῖ «**ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ**» (Εφεσ. ε' 9) καὶ τὴν «**διώκει**» (Α' Τιμόθ. στ' 11). Προσπαθεῖ καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὴν ἀποκτήσει, νὰ τὴν κατακτήσει.

Ἄν κάνουμε μιὰ ἀπλὴ ἔρευνα στὶς θεοπνευστες ἐπιστολές του, θὰ λάβουμε ἀπάντηση καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα φλέγοντα θέματα μὲ διαρκῆ ἐπικαιρότητα: Τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν κλπ.

Ἰδιαίτερα ὅμως βλέπουμε τὸ φερωτὸ Ἀπόστολο ὡς Χριστιανοί. Ἀντικρίζοντάς τον μένουμε πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἐκπληκτοί. Ὁ θαυμασμός μας γι' αὐτὸν

κι ἂν κύλησε στὴ γῆ, ὅμως ἦταν πραγματικά οὐράνια. «**Ἡμῶν τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει**» εἶπε στοὺς Φιλιππησίους (γ' 20).

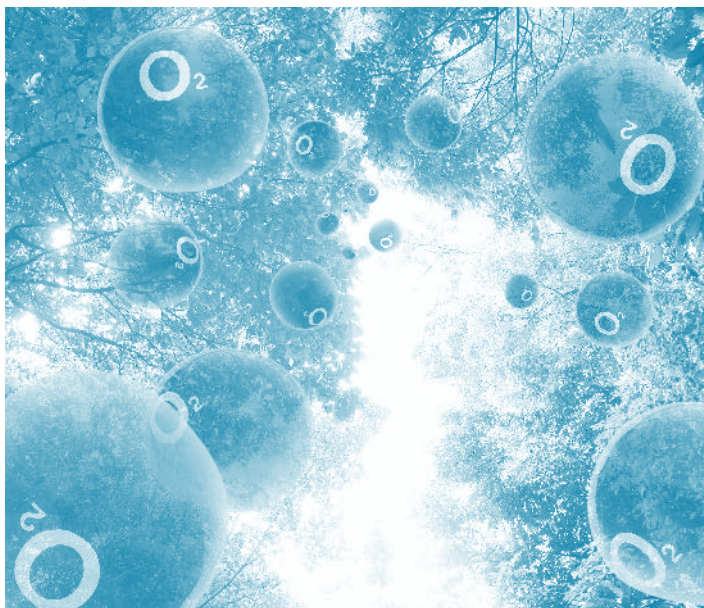
Καὶ τὸ ἐρώτημα προβάλλει: Ποῦ ὀφείλει ὁ Παῦλος τὸ μεγαλεῖο του αὐτό; μήπως στὴ μεγαλοφυΐα του, στὶς ἀδιαμφισβήτητες ἰκανότητές του, στὴ μόρφωσή του; Δὲν τὰ ἀρνεῖται κανεὶς αὐτά. Ἦταν ἴσως τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὅπωςδήποτε θὰ ἔκανε κάτι σημαντικό, κάτι μεγάλο στὴ ζωὴ του. Δὲν ἰκανοποιεῖ ὅμως πλήρως αὐτὴ ἡ ἀπάντηση. Γιατὶ καμία ἰκανότητα ἀνθρώπινη, ἔστω καὶ ἡ πιὸ μεγάλη, δὲν δημιουργεῖ στὴ γῆ οὐράνιο ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ ἄς ρωτήσουμε τὸν ἴδιο. Κι ἐκεῖνος μᾶς τὸ λέει καθαρά: «οὐκ ἐγώ, ἀλλ' ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σὺν ἐμοί... χάριτι Θεοῦ εἰμι ὃ εἰμι» (Α' Κορινθ. ιε' 10). «μυμπαί μου, λοιπόν, γίνεσθε, καθὼς καὶ γὼ Χριστοῦ» (Α' Κορινθ. ια' 1).

G.B.M.

ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ

ΟΞΥΓΟΝΟ, ΕΝΑ «ΠΡΟΪΟΝ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ» ΣΕ ΑΦΘΟΝΙΑ

Μέχρι τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνα, οἱ ἐπιστήμονες πίστευαν ὅτι ὁ ἀέρας, ἓνα, κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας, ἀπὸ τὰ τέσσερα βασικὰ στοιχεῖα τῆς δημιουργίας (τὰ ἄλλα τρία ἦταν ἡ γῆ, ἡ φωτιά καὶ τὸ νερό), εἶναι ἐνιαῖο (ἀδιαίρετο) συστατικὸ τῆς δημιουργίας.

Τὴν ἰδέα αὐτή, ἡ ὁποία κυριάρχησε γιὰ 23 ὀλόκληρους αἰῶνες, ἤλθε νὰ ἀνατρέψει ὁ Ἄγγλος πάστορας Joseph Priestley (Ἰωσήφ Πρίστλεϋ) (1733-1804), ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Χημικοὺς τῆς ἱστορίας καὶ χριστιανὸς ἀπολογητής¹. Σὲ μιὰ σειρά πειραμάτων κατὰ τὴν πε-

ρίοδο 1771-1774, ὁ Priestley διαπίστωσε ὅτι ὁ ἀέρας δὲν εἶναι στοιχειῶδες συστατικὸ, ἀλλὰ μείγμα ἀερίων². Ἀνάμεσά τους ἓνα διαυγὲς καὶ ἄοσμο, ἰδιαίτερα δραστικὸ ἀέριο, γιὰ τὸ ὁποῖο, ὅταν τὸ ἀπομόνωνε, δῆλωσε ἐνθουσιασμένος: «*Ἡ αἴσθησί του στοὺς πνεύμονές μου δὲν ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ κοινοῦ ἀέρα, ἀλλὰ αἰσθανόμουν τὸ στῆθος μου περιέργω ἐλαφρῶ καὶ εὐκολο γιὰ κάποιον διάστημα. Ἴσως κάποτε αὐτὸς ὁ καθαρὸς ἀέρας γίνεῖ μοντέρνο προϊόν πολυτελείας. Μέχρι τώρα μόνο δύο ποντίκια (πειραματόζωα) καὶ ἐγὼ εἶχαμε τὸ προνόμιο νὰ τὸν ἀναπνεύσουμε.*

Αὐτὸ τὸ «πρόϊον πολυτελείας», ποῦ

1. (α) https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Priestley.
(β) Ἀρχ/του Ἰλία Μαστρογιαννοπούλου, *Οἱ θεμελιωταὶ τῶν ἐπιστημῶν*, Ἄδ. Θεολ. «Ἡ Ζωή» 1962.

2. "Joseph Priestley and the Discovery of Oxygen", <https://www.acs.org/content/acs/en/education/whatischemistry/landmarks/josephpriestleyoxyg.html>.

αργότερα ο μεγάλος Γάλλος Χημικός Antoine Lavoisier (Αντώνιος Λαβουαζιέ) (1743-1794) θα αποκαλοῦσε με την ελληνική λέξη *όξυγόνο* (γεννῶ-ὄξύ)³, εἶναι στην πραγματικότητα εἶδος πρώτης ανάγκης, πού φρόντισε ο Δημιουργός να ὑπάρχει ἀφθονο στὸν πλανήτη μας, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Στὴ διάρκεια τῶν πειραμάτων του, ο Priestley ἔκανε καὶ μιὰ ἄλλη ἀναπάντεχη ἀνακάλυψη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε: «*Αἰσθάνομαι εὐτυχής, διότι ἀνέλπιστα ἀνεκάλυψα μιὰ μέθοδο ἀνανεώσεως τοῦ*

φορὰ τοποθέτησα ἓνα βλαστάρι μέντας σὲ γυάλινο κώδωνα ἀντεστραμένο σὲ δοχεῖο νεροῦ· ἀλλὰ ὅταν τὸ φυτὸ εἶχε συνεχίσει νὰ μεγαλώνει γιὰ μερικοὺς μῆνες, διεπίστωσα ὅτι ὁ ἀέρας στὸν ἀντεστραμένο κώδωνα δὲν μποροῦσε νὰ σβήσει ἓνα κερί καὶ δὲν ἦταν καθόλου ἀκατάλληλος γιὰ ἓνα ποντίκι».

Ὅρθη ἦταν ἡ προκατάληψη τοῦ Priestley: τὰ φυτά, ὅπως καὶ τὰ ζῶα (κι ἐμεῖς φυσικά), πραγματοποιοῦν τὴ διεργασία τῆς ἀναπνοῆς (καύση τῶν θρεπτικῶν συστατικῶν γιὰ τὴν ἀνά-

---

*Τὸ «προϊόν πολυτελείας», πού αργότερα ο μεγάλος Γάλλος Χημικός Antoine Lavoisier (Αντώνιος Λαβουαζιέ) (1743-1794) θα αποκαλοῦσε με την ελληνική λέξη *όξυγόνο* (γεννῶ-ὄξύ), εἶναι στην πραγματικότητα εἶδος πρώτης ανάγκης, πού φρόντισε ο Δημιουργός να ὑπάρχει ἀφθονο στὸν πλανήτη μας.*

ἀέρα, ὁ ὁποῖος πληγώθηκε ἀπὸ τὸ κάψιμο κεριῶν, συγχρόνως δὲ ἀνεκάλυψα μιὰ ἀπὸ τὶς μεθόδους πού χρησιμοποιεῖ ἡ φύσις γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Εἶναι ἡ βλάστησις. Θὰ περίμενε κανεὶς, ἀφοῦ ὁ κοινὸς ἀέρας εἶναι ἀπαραίτητος τόσο γιὰ τὰ φυτὰ ὅσο καὶ γιὰ τὰ ζῶα, ὅτι καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα θὰ τὸν ἐπηρέαζαν με τὸν ἴδιο τρόπο· παραδέχομαι ὅτι εἶχα αὐτὴ τὴν προκατάληψη, ὅταν γιὰ πρώτη

*πτυξί τους), καταναλώνοντας ὄξυγόνο καὶ ἐκλύοντας διοξειδίου τοῦ ἀνθρακᾶ⁴. Παράλληλα ὅμως, πραγματοποιοῦν καὶ τὴ μεγαλειώδη λειτουργία πού αργότερα ὀνομάστηκε με τὸν ἑλληνικὸ ὄρο *Φωτοσύνθεση*, ἐκλύοντας ὄξυγόνο σὲ περίσσεια.*

Μοριακὸ ὄξυγόνο, ἡ σπάνια μορφὴ ἑνὸς κοινοῦ στοιχείου στὸ σύμπαν

Τὸ ὄξυγόνο εἶναι τὸ τρίτο ἀφθονώτερο στοιχεῖο στὸ σύμπαν, μετὰ τὸ ὕδρογόνο καὶ τὸ ἥλιο· σπάνια ὅμως βρίσκεται με τὴ μοριακὴ του μορφή, O₂, καθὼς σ’

3. Ἡ ὀνομασία ὀφείλεται στὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς ὅτι τὸ ὄξυγόνο εἶναι τὸ στοιχεῖο πού «παράγει ὀξεῖα». Ο Lavoisier καταδικάστηκε σὲ θάνατο κατὰ τὰ χρόνια τῆς τρομοκρατίας τοῦ Ροβεσπιέρου καὶ καρατομήθηκε στὶς 8 Μαΐου τοῦ 1794. Ὁ δικαστὴς ἀπέρριψε σχετικὸ αἴτημα χάριτος με τὴ φράση: «*Ἡ Δημοκρατία δὲν χρειάζεται οὔτε ἐπιστήμονες, οὔτε χημικούς*» (Σύντομη ἱστορία τῆς Χημείας, Ἀφιέρωμα γιὰ τὸ ἔτος Χημείας 2011, http://195.134.76.37/chemicals/chem_history.htm).

4. Τὸ ὄξυγόνο δρᾷ στὸν βιολογικὸ κόσμον ὡς ὀξειδωτικὸ. Ὁξειδώνει π.χ. τὰ σάκχαρα σὲ διοξειδίου τοῦ ἀνθρακᾶ καὶ νερὸ, ἐλευθερώνοντας ἐνέργεια πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὀργανισμοὺς γιὰ τὴ σύνθεση χρήσιμων οὐσιῶν ἢ γιὰ ἄλλες ἐνεργόβoρες διεργασίες, κίνηση, σκέψη κ.ο.κ.

αυτή τη μορφή είναι πολύ δραστικό⁵. Εάν έχουμε τόσο μεγάλη ποσότητα μοριακού οξυγόνου, 21% κατ' όγκον, στην ατμόσφαιρα της Γῆς (στὸν Ἄρη τὸ ποσοστὸ τοῦ οξυγόνου στὴν ἐξαιρετικὰ ἀραιὴ ατμόσφαιρά του εἶναι μόνο 0,15%), εἶναι λόγω τῆς Φωτοσύνθεσης. Οἱ φωτοσυνθετικοὶ ὄργανισμοί, ποὺ παράγουν τὸ οξυγόνο, τὸ ἀποβάλλουν ὡς βλαπτικὸ γι' αὐτούς. Χρησιμοποιοῦν πολὺ λίγο μόνο γιὰ τὴ διεργασία τῆς ἀναπνοῆς.

ὀξυγόνο δεδομένο. Δὲν χρειάζεται νὰ βάλουμε καί... οξυγόνο στὶς ἀποσκευές μας, ὅταν φεύγουμε γιὰ ταξίδι! Ὅπου καὶ νὰ βρεθοῦμε, ὑπάρχει ἄφθονο οξυγόνο. Δὲν ἦταν ὅμως πάντα ἔτσι!

Γυρίζοντας τὸ ρολοὶ τοῦ χρόνου πίσω

Σύμφωνα μὲ τὶς σύγχρονες κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις, ἡ Γῆ σχηματίσθηκε πρὶν 4,54 δισεκατομμύρια χρόνια ἀπὸ θραύσματα τῆς περιφέρειας τοῦ ἡλια-

Ἐὰν ἔχουμε τόσο μεγάλη ποσότητα μοριακοῦ οξυγόνου, 21 % κατ' ὄγκον, στὴν ατμόσφαιρα τῆς Γῆς (στὸν Ἄρη τὸ ποσοστὸ τοῦ οξυγόνου στὴν ἐξαιρετικὰ ἀραιὴ ατμόσφαιρά του εἶναι μόνο 0,15%), εἶναι λόγω τῆς Φωτοσύνθεσης. Οἱ φωτοσυνθετικοὶ ὄργανισμοί, ποὺ παράγουν τὸ οξυγόνο, τὸ ἀποβάλλουν ὡς βλαπτικὸ γι' αὐτούς. Χρησιμοποιοῦν πολὺ λίγο μόνο γιὰ τὴ διεργασία τῆς ἀναπνοῆς.

Τὸ οξυγόνο στὸν πλανήτη μας συνοδεύεται καὶ ἀπὸ παχὺ στρώμα ὄζοντος, O₃, τὸ ὁποῖο προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση τῆς ὑπεριώδους ἀκτινοβολίας τοῦ ἡλίου μὲ τὸ οξυγόνο τῆς ατμόσφαιρας. Χωρὶς τὸ προστατευτικὸ στρώμα τοῦ ὄζοντος, ἡ ὑπεριώδης ἀκτινοβολία θὰ εἶχε καταστρέψει κάθε εἶδος ζωῆς στὴν ἐπιφάνεια τῆς Γῆς.

Ἔχουμε συνηθίσει νὰ θεωροῦμε τὸ

κοῦ νεφελώματος. Ἡ πρῶμη Γῆ ἦταν, ὅπως ἀναφέρει τὸ θεόπνευστο κείμενο τῆς *Γενέσεως*, «ἀκατασκεύαστος» (*Γεν.*, α' 2). Τὸ πῶς ἡ Γῆ ἀπέκτησε τὸ σημερινό της μεγαλεῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης, στὸ ὁποῖο ἐμπλέκονται ὅλοι βασικὰ οἱ κλάδοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν: ἀπὸ τὴν Κοσμολογία καὶ τὴ Μετεωρολογία μέχρι τὴ Βιολογία καὶ τὴ Γεωλογία.

Νὰ πῶς φαίνεται νὰ ἐξελίχθηκαν τὰ πράγματα κατὰ μιὰ ἀπλουστευμένη ἀφήγηση⁶:

«Ἡ ἐπιφάνεια τῆς πρῶμης Γῆς ἀποτελεῖτο ἀπὸ λυωμένα πετρώματα, ἡ ἠφαιστειακὴ δραστηριότητα ἦταν ἔντονη καὶ ἡ πτώση μετεωριτῶν συχνή. Τὰ ἀέρια ποὺ διέφευγαν εἶχαν δημιουργήσει ἓνα πυκνὸ περίβλημα ατμόσφαιρας, ἀπὸ ὑδρατμούς, διοξειδίου τοῦ ἀνθρακὰ, ἄζωτο, μεθάνιο,

5. Τὸ μοριακὸ οξυγόνο εἶναι στὴν πραγματικότητα ἐλεύθερη ρίζα μὲ δύο ἀσύζευκτα ἠλεκτρόνια (S=1), πρᾶγμα ποὺ τὸ κάνει παραμαγνητικὰ, ἀλλὰ καὶ πηγὴ ιδιαίτερα δραστικῶν παραπροϊόντων κατὰ τὸν μεταβολισμό. Οἱ ἀντιδράσεις ὀξειδῶσης κατὰ τὴ διεργασία τῆς ἀναπνοῆς ἐλέγχονται προσεκτικὰ ἀπὸ τοὺς ὄργανισμούς, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀνεξέλεγκτη ἀπελευθέρωση θερμότητας, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κάνει τὸ νερὸ στὸ κύτταρο νὰ βράζει. Ἡ αναπνευστικὴ «συσκευή» βρίσκεται σὲ ἐσωτερικὰ ὄργανα, τὰ μυτοχόνδρια, τὰ ὁποῖα εἶναι οἱ σταθμοὶ παραγωγῆς ἐνέργειας ἐνὸς κυττάρου.

6. *Σκηνές ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς Δημιουργίας*, ἐκδ. «Ἐαρ», 2021.

θείο κ.λπ., καθώς και αιώρουμένα σωματίδια. Μεγάλος άπών τὸ ὄξυγόνο!⁷...

Ἐν τῷ μεταξύ, ἔντονες ἀνακατατάξεις γίνονταν στὸν λεπτὸ φλοιὸ τῆς Γῆς, καὶ τὸ νερὸ ἄρχισε κάποια στιγμή νὰ συγκεντρώνεται στὶς πρώτες λίμνες, τὶς θάλασσες καὶ τοὺς ὠκεανούς.

Ἡ πρώιμη ἀτμόσφαιρα, ἀπαρτιζόμενη κυρίως ἀπὸ ἀέρια τοῦ θερμοκηπίου, ἦταν πολύτιμη, ἐφόσον προστάτευε τὴν

ὑπὸ ποιά μορφή ξεκίνησε ἡ πρώτη ζωή. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀναπτύχθηκε στὸς πυθμένες τῶν θαλασσῶν⁸ προστατευμένη ἀπ' τὴν ὑπεριώδη ἀκτινοβολία καὶ τὶς ἀντίξοες συνθῆκες τῆς ξηρᾶς. Ὅμως, ἡ ζωὴ αὐτὴ ἦταν φτωχὴ, ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ περιορισμένα ἐνεργειακὰ ἀποθέματα τῆς Γῆς, χωρὶς προοπτικές. [...]

Τότε συνέβη κάτι τὸ ἐκπληκτικό: ἓνας περιεργὸς μικροοργανισμὸς ἄρχισε νὰ ἀπλώνεται στὶς ἐπιφάνειες τῶν θαλασσῶν, τῶν λιμνῶν, τῆς ξηρᾶς, στὸς βράχους, ἀκόμη καὶ σὲ θερμὲς πηγὲς ἢ σὲ ἀλμυρὰ νερά. [...]

Σήμερα τὰ ὀνομάζουμε «κυανοβακτήρια» ἀπὸ τὸ πρασινογάλαζο χρωμάτους. Θεωρεῖται ἡ πλέον ἐπιτυχημένη κατηγορία μικροοργανισμῶν, ποὺ «ζεῖ καὶ βασιλεύει» στὸν πλανήτη ἀπ' τὶς ἀπαρχὲς τῆς ζωῆς μέχρι σήμερα⁹.

ἐπιφάνεια τῆς Γῆς ἀπὸ ὑπερβολικὴ ψύξη, ἡ ὁποία θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῆς πρώτης ζωῆς. Ἦταν, ὅμως, ἐντελῶς ἀκατάλληλη γιὰ τὸ θαῦμα τῆς ζωῆς, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατακλύσει τὸν πλανήτη.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς καὶ

7. Ἡ μελέτη τοῦ παρελθόντος τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς Γῆς στηρίζεται στὴ μελέτη ἀρχέγονων πετρωμάτων, τὴ σύγκριση μὲ ἄλλους πλανῆτες καὶ ὑπολογιστικὲς μεθόδους (βλ. π.χ. "Life and the Evolution of Earth's Atmosphere", Stephen J. Mojzsis, *Earth inside and out*, New Press New York, 2001. *Earth, Formation Early Evolution*, Stephen J. Mojzsis, *Encyclopedia of Astrobiology*, 467-474, 2011. *Life and the Evolution of Earth's Atmosphere*, James F. Kasting, Janet L. Siefert, *Science* 10 May 2002, Vol. 296. *History of Earth*, Wikipedia. *Cyanobacteria*, Wikipedia). Οἱ σχετικὲς θεωρίες πιθανὸν νὰ τροποποιηθοῦν, νὰ βελτιωθοῦν στὸ μέλλον, ὅμως ὅλα συγκλίνουν πρὸς ἓνα μεγαλειώδες σχέδιο τῆς Δημιουργίας.

8. Οἱ καταδύσεις μὲ βαθυσκάφη στὰ σκοτεινὰ βάθη τῶν ὠκεανῶν μετὰ τὸ 1977 ἔφεραν στὸ φῶς νέες κατηγορίες βακτηρίων, τὰ ὁποία ἀντλοῦν ἐνέργεια ἀπὸ ἀέρια ποὺ διαρροῦν ἀπὸ τὸν φλοιὸ τῆς Γῆς μὲσω μιᾶς διεργασίας ποὺ ἀποκαλεῖται «χημειοσύνθεση».

9. Τὰ ἀρχαιότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ στὴ Γῆ προέρχονται ἀπὸ ἀπολιθωμένα στρώματα κυανοβακτηρίων στὴν Αὐστραλία ποὺ ὀνομάζονται στρωματόλιθοι καὶ ἔχουν ἡλικία περίπου 3,4 δισεκατομμυρίων ἐτῶν. Τὰ κυανοβακτήρια, ἀπ' τοὺς πλέον πρωτόγονους ὀργανισμοὺς τοῦ πλανήτη, χρησιμοποιοῦν τὸν ἴδιο προσηγμένο φωτοσυνθετικὸ μηχανισμό μὲ τὰ ἀνώτερα φυτὰ. Εἶναι τόσο μεγάλῃ ἡ ὁμοιότητα σὲ μοριακὸ καὶ γενετικὸ ἐπίπεδο, ποὺ πολλοὶ θεωροῦν ὅτι τὰ ὀργανῖδια (χλωροπλάστες) μὲ τὰ ὁποία τὰ φυτὰ ἐπιτελοῦν τὴ Φωτοσύνθεση δὲν εἶναι παρὰ κυανοβακτήρια ἐνσωματωμένα στὰ φύλλα τοῦ φυτοῦ μὲσω τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ ἀποκαλεῖται «ἐνδοσυμβίωση»!

Προικισμένη με εξαιρετική ανθεκτικότητα (αναπτύσσεται σε θερμές πηγές με θερμοκρασία μεγαλύτερη από 85° C, αλλά και στο παγωμένο περιβάλλον της Ανταρκτικής), κατόρθωσε να επιβιώσει κάτω απ' την έντονη υπεριώδη ακτινοβολία του ήλιου (απουσία οξυγόνου δεν υπήρχε το προστατευτικό στρώμα του όζοντος).

Τά κυανοβακτήρια είχαν την έντυπωσιακή ικανότητα να άντλουν ενέργεια κατ'

κατακρατούσαν για τις ανάγκες τους, το οξυγόνο το άπελευθέρωναν στην ατμόσφαιρα.

Η έκλυση οξυγόνου στην ατμόσφαιρα ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τον πλανήτη. Την ύπαρξή του θα την αντιλαμβανόταν πρώτος ο σίδηρος, το αφθονότερο στοιχείο. Τα πετρώματα που τον περιείχαν έκτοτε έγιναν κόκκινα, καθώς ο μεταλλικός σίδηρος θα αντιδρούσε με το οξυγόνο σχηματίζοντας οξείδια¹¹.

«Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· βλαστησάτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... καὶ ἐγένετο οὕτως... καὶ εἶδεν ὁ Θεός, ὅτι καλόν. Καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα τρίτη» (Γεν., α' 11-13).

3.300 περίπου χρόνια μετά τη συγγραφή του Θεόπνευστου κειμένου της Γενέσεως, που εμφανίζει τη δημιουργία της βλάστησης σε πρώιμο στάδιο, αμέσως μετά τον διαχωρισμό της θάλασσας και της ξηράς, η επιστήμη, με τον Priestley και τους διαδόχους του, έκανε τα πρώτα δειλά βήματα στην ανακάλυψη της μεγαλειώδους λειτουργίας της βλάστησης, που ονομάζεται Φωτοσύνθεση. Χωρίς να προηγηθεί η βλάστηση και να εμπλουτισθεί η ατμόσφαιρα με οξυγόνο, δεν θα ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί προηγμένη ζωή πάνω στον πλανήτη.

εύθειαν από τον ήλιο και να την αξιοποιούν, για να δεσμεύουν το διοξείδιο του άνθρακα της ατμόσφαιρας και να το μετατρέπουν σε ουσίες υψηλής θρεπτικής αξίας⁹.

Είχαν άλλη μία εκπληκτική ικανότητα: να διασπούν το νερό, αξιοποιώντας την ενέργεια του φωτός¹⁰. Το υδρογόνο το

Το οξυγόνο θα άνετρεπε τα καθιερωμένα στον πλανήτη. Η ατμόσφαιρα από αναγωγική θα γινόταν οξειδωτική. Οι διαδικασίες που θα όδηγούσαν σε έκρηξη της ζωής είχαν ξεκινήσει και θα εντεινονταν κατά τους επόμενους, μακρούς γεωλογικούς αιώνες με την ανάπτυξη της

10. Το φως δεν έχει αρκετή ενέργεια, για να διασπάσει το νερό. Οι φωτοσυνθετικοί οργανισμοί αξιοποιούν με έναν θαυμάσιο μηχανισμό την ενέργεια 4 φωτονίων για τον σκοπό αυτό.

11. Το παλαιότερο αρχείο απολιθωμάτων των κυανοβακτηρίων και η κατάσταση των μετάλλων στα αρχαία πετρώματα αποτελούν αποτυπώματα του παρελθόντος του πλέον αδιόρατου και φευγαλέου συστατικού της Γης, της ατμόσφαιρας.

βλάστησης, ή όποια θα αναβάθμιζε την πρωτόγονη προσπάθεια των βακτηρίων σε μια μεγαλειώδη χλωρίδα.

Σταδιακά, τα αέρια του θερμοκηπίου θα περιοριζόνταν στο ελάχιστο, ή ατμόσφαιρα θα εμπλουτιζόταν σε όξυγόνο και ή αλληλεπίδραση της ακτινοβολίας του ήλιου με το όξυγόνο θα δημιουργούσε το προστατευτικό στρώμα του όζοντος».

Η ατμόσφαιρα της Γης αποτελείται σήμερα από 21% όξυγόνο, 78% άζωτο (ένα αδρανές αέριο, το οποίο περιορίζει την όξειδωτική δράση του όξυγόνου, ενώ συγχρόνως μετατρέπεται από ειδικά βακτήρια σε λίπασμα για τα φυτά), 0,04% διοξείδιο του άνθρακα (χρησιμοποιείται από τα φυτά κατά τη Φωτοσύνθεση για την παραγωγή ύδατανθράκων), μικρά ποσοστά άλλων αερίων και μεταβλητή ποσότητα ύδατων¹².

Η μοναδική αυτή σύσταση συντηρείται σήμερα μέσα από λεπτές ισορροπίες, στις οποίες συμμετέχουν ο ήλιος, τα φυτά (Φωτοσύνθεση...), οί ζωντανοί οργανισμοί (άναπνοή...), οί θάλασσες, τὰ ήφαιστεια... Τò μόνο που τὴν ἀπειλεῖ εἶναι ἡ ἀλαζονεία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου!

«Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· βλαστησάτω ἡ γῆ βοτάνην χόρτου... καὶ ἐγένετο οὕτως... καὶ εἶδεν ὁ Θεός, ὅτι καλόν. Καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα τρίτη» (Γεν., α' 11-13). 3.300 περίπου χρόνια μετά

τὴ συγγραφὴ τοῦ Θεόπνευστου κεκμένου τῆς Γενέσεως, ποὺ ἐμφανίζει τὴ δημιουργία τῆς βλάστησης σὲ πρῶμο στάδιο, ἀμέσως μετὰ τὸν διαχωρισμὸ τῆς θάλασσας καὶ τῆς ξηρᾶς, ἡ ἐπιστήμη, με τὸν Priestley καὶ τοὺς διαδόχους του, ἔκανε τὰ πρῶτα δειλὰ βήματα στὴν ἀνακάλυψη τῆς μεγαλειώδους λειτουργίας τῆς βλάστησης, ποὺ ὀνομάζεται Φωτοσύνθεση. Χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἡ βλάστηση καὶ νὰ εμπλουτισθεῖ ἡ ατμόσφαιρα με ὀξυγόνο, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθεῖ προηγμένη ζωὴ πάνω στὸν πλανήτη.

Ἐπιστροφή στὴν ἱστορία μας

Ο Priestley δὲν συνειδητοποίησε τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε τὸ φῶς τοῦ ήλιου στὴ δυνατότητα τῶν φυτῶν νὰ «ἀναζωογονοῦν» τὸν ἀέρα. Αὐτὸ ἀνακαλύφθηκε λίγα χρόνια ἀργότερα.

Ἄλλοι ἐπιστήμονες στὴ συνέχεια διαπίστωσαν ὅτι τὰ φυτὰ δεσμεύουν τὸ διοξείδιο τοῦ άνθρακα καὶ ὅτι καὶ τὸ νερὸ συμμετέχει στὴ Φωτοσύνθεση¹³. Ὁ δὲ Julius Robert Mayer (Ιούλιος Ροβέρτος Μάγερ) (1814-1878)¹⁴, ὁ Γερμανὸς γιατρὸς καὶ Φυσικὸς ποὺ διατύπωσε τὸν νόμο διατήρησης τῆς ἐνέργειας, ἔδωσε τὴν ἐνεργειακὴ διάσταση τοῦ μεγαλειώδους αὐτοῦ μηχανισμοῦ, παρατηρώντας ἐντυπωσιασμένος: «Τὰ φυτὰ συλλαμβάνουν τὸ φῶς ἐν πτήσει καὶ ἀποθηκεύουν τὴν πρὸ ἀπατηλὴ μορφὴ ἐνέργειας σὲ στερεὰ μορφή».

Πρὶν τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, οἱ βασικοὶ «πρωταγωνιστές» στὴ λειτουργία ποὺ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα πῆρε τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα Φωτοσύνθεση, εἶχαν προσδιοριστεῖ· ὁ συνολικὸς μηχανισμὸς θὰ μποροῦσε νὰ περιγραφεῖ με τὴν ἐξῆς ἀπατηλὰ ἀπλῆ ἐξίσωση:

12. Μελέτες δείχνουν ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὀξυγόνου δὲν ἦταν γραμμική. Γιά ἓνα μεγάλο διάστημα ἡ στάθμη τοῦ ὀξυγόνου παρέμεινε σταθερὰ χαμηλή· κατὰ τὴν περίοδο πρὶν 2,4 - 2,0 δισεκατομμύρια χρόνια ἐμφάνισε ἀπότομη αὔξηση («μεγάλο ὀξειδωτικὸ γεγονός»), καὶ μόνο κατὰ τὰ τελευταῖα 700 ἑκατομμύρια χρόνια ἀπέκτησε τὴ σημερινὴ ὑψηλὴ συγκέντρωση. "The dangerous liaisons of oxygen and life" 07-22-2020, <https://www.encyclopedie-environnement.org/en/life/the-dangerous-liaisons-of-oxygen-and-life/>. Don E. Canfield, et al, "Petrographic carbon in ancient sediments constrains. Proterozoic Era atmospheric oxygen levels", P.N.A.S., April 19, 2021.

13. Govindjee & David Krogmann, "Discoveries in oxygenic photosynthesis (1727-2003): a perspective", *Photosynthesis Research* 80: 15-57, 2004.

Νερό + διοξείδιο του άνθρακα + φως →
όξυγόνο + οργανικές ουσίες

Απέμεναν για τους επιστήμονες που θά συνέχιζαν το έργο των πρωτοπόρων τὰ πίο... δύσκολα! Νὰ ἀνακαλύψουν πῶς τὰ φυτὰ συλλαμβάνουν τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ πῶς κατορθώνουν νὰ διασποῦν τὸ νερὸ ἐκλύοντας ὀξυγόνο, κάτι ποὺ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἀπὸ μόνο του δὲν μπορεῖ νὰ

νόητα τῆς τάξης τῶν 10^{-15} sec. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ συσσωρευμένη σοφία προικισμένων ἐπιστημόνων ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχει ἀκόμη κατορθώσει νὰ κατανοήσει σὲ βάθος τὸν μηχανισμό ποὺ ὀνομάζεται Φωτοσύνθεση. Τὸν μεγαλειώδη μηχανισμό ποὺ ἔθεσε σὲ ἐνέργεια ὁ Δημιουργός, ὥστε ἡ βλάστηση, πέραν τῶν ἄλλων σημαντικῶν προϊόντων, νὰ παράγει σὲ περίσσεια

Ἡ συσσωρευμένη σοφία προικισμένων ἐπιστημόνων ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχει ἀκόμη κατορθώσει νὰ κατανοήσει σὲ βάθος τὸν μηχανισμό ποὺ ὀνομάζεται Φωτοσύνθεση. Τὸν μεγαλειώδη μηχανισμό ποὺ ἔθεσε σὲ ἐνέργεια ὁ Δημιουργός, ὥστε ἡ βλάστηση, πέραν τῶν ἄλλων σημαντικῶν προϊόντων, νὰ παράγει σὲ περίσσεια καὶ αὐτὸ τὸ «προϊόν πολυτελείας» ποὺ ὀνομάζεται ὀξυγόνο, χωρὶς τὸ ὅποιο ἡ ζωὴ στὸν Πλανήτη (ἂν ὑπῆρχε!) θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένη καὶ ὑποβαθμισμένη

κατορθώσει. Ἐπίσης, πῶς, ἀξιοποιώντας τὴν ἐνέργεια τοῦ φωτός, ἀναβαθμίζουν τὸ διοξείδιο τοῦ άνθρακα τῆς ἀτμόσφαιρας σὲ οὐσίες μὲ ὑψηλὴ θρεπτικὴ ἀξία ἀπαραίτητες γιὰ τὰ ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπο, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ἡ πρόοδος ἔκτοτε, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα καὶ μετὰ, ἦταν ἀλματώδης. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακώτερα ἐπιτεύγματα ὑπῆρξε καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς τρισδιάστατης δομῆς τῶν φωτοσυνθετικῶν κέντρων, ποὺ πραγματοποιοῦν τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς μετατροπῆς τῆς ἡλιακῆς ἐνέργειας σὲ διαχωρισμὸ φορτίου καὶ διάσπαση τοῦ νεροῦ. Ἡ βελτίωση δὲ τῶν πειραματικῶν μεθόδων ἔδωσε τὴ δυνατότητα προσέγγισης τοῦ μηχανισμοῦ σὲ ἐπίπεδο μεταφορᾶς ἠλεκτρονίων καὶ πρωτονίων καὶ μὲ χρονικὴ διακριτικὴ ἰκα-

καὶ αὐτὸ τὸ «προϊόν πολυτελείας» ποὺ ὀνομάζεται ὀξυγόνο, χωρὶς τὸ ὅποιο ἡ ζωὴ στὸν Πλανήτη (ἂν ὑπῆρχε!) θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένη καὶ ὑποβαθμισμένη, ἀποθηκεύοντας παράλληλα «τὴν πιὸ ἀπατηλὴ μορφή ἐνέργειας σὲ στερεὰ μορφή».

Ἐλπίζουμε σὲ κάποια ἄλλη εὐκαιρία νὰ ρίξουμε περισσότερο... φῶς στὴ Φωτοσύνθεση, τὴ βασικὴ πηγὴ ἐνέργειας τοῦ βιολογικοῦ κόσμου, ἀναφερόμενοι σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΕΑΣ
Δρ Φυσικός
τ. Δ/ντῆς Ἐρευνῶν Ε.ΚΕ.Φ.Ε.
«Δημόκριτος»

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ 1821 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ

1. Τό δημοτικό τραγούδι, πηγή αὐτογνωσίας

Τό 1824, όταν ἡ Ἐπανάσταση βρισκόταν στό πιό κρίσιμο σημείο καί κινδύνευε ἀπό στιγμή σέ στιγμή νά χαθεῖ, τόσο ἀπ' τίς ἀνελέητες ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, ὅσο καί ἀπ' τήν ἀδελφοκτόνο διχόνοια, στό Παρίσι κυκλοφοροῦσε ἕνα βιβλίο τοῦ Claude Fauriel μέ τίτλο *Τά δημοτικά τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος*¹, τό ἑλληνικό κείμενο καί ἡ γαλλική μετάφραση. Σημαντική μέχρι σήμερα παραμένει ἡ εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ συγγραφεύς, πού λάτρευε τήν Ἑλλάδα, ἐπισημαίνει τή μεγάλη σπουδαιότητα πού ἔχει ἡ συλλογή τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν γιά τόν νεοελληνικό πολιτισμό καί ἐξηγεῖ γιατί τόλμησε αὐτή τήν ἔκδοσι.

«Τετρακόσια καί πλέον χρόνια οἱ λόγοι τῆς Εὐρώπης δέν ὁμιλοῦν περί τῆς Ἑλλάδος, παρά διά νά ἐπισκεφθοῦν τά ἐρείπιά της, θά ἔλεγον σχεδόν τήν κόνιν τῶν πόλεων της καί τῶν ναῶν της... Ὡς πρός τά ἑπτὰ ἢ ὀκτώ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, βέβαια, καί ζωντανά ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου λαοῦ αὐτῆς τῆς γῆς, ἡ ὁποία ὑπερβολικά ἠγαπήθη, συμβαίνει κάτι τό τελείως ἀντίθετον. Οἱ λόγοι δέν τοῦς ὑπελόγισαν ἤ, ἐάν ὠμίλησαν περί αὐτῶν, τό ἔπραξαν παρέργως καί διά νά τοῦς χαρακτηρίσουν ὡς μίαν φυλήν ἀξιοκαταφρόνητον, παρηκμασμένην εἰς σημεῖον, ὥστε νά μὴ ἀξίξῃ παρὰ τήν περιφρόνησιν ἢ τόν οἶκτον τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων. Θά παρεσύρето κανεῖς, ἐάν ἐλάμβανε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τάς μαρτυρίας τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν τῶν λογίων, νά θεωρήσῃ τοῦς συγχρόνους Ἕλληνας ὡς κάτι τό ἀνάρμοστον καί βέβηλον, τό

---

1. Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris 1824-1825.

ὅποιον κακῶς εὐρίσκεται εἰς τό μέσον τῶν ἱερῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, διά νά καταστρέφει τό θέαμα καί τήν ἐντύπωσιν τῶν πολυμαθῶν θαυμαστῶν τῆς χώρας, οἱ ὅποιοι τήν ἐπισκέπτονται ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν»².

Θεωρεῖ δέ ὅτι «μία συλλογή δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος... θά προσέφερε κάποια νέα στοιχεῖα διά μίαν ἀκριβῆ καί δικαίαν ἐκτίμησιν... τῶν ἠθῶν, τοῦ χαρακτῆρος καί τοῦ πνεύματος τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων»³.

Τήν ἀξιόλογη –μέχρι σήμερα– εἰσαγωγή γιά τά δημοτικά τραγούδια ὁ Fauriel τελιώνει μέ μιὰ ἀποστροφή πρὸς τοὺς Ἕλληνες. «Ἄς σπεύσουν νά συλλέξουν ὅ,τι ἐχάθη ἀπό τά δημοτικά τῶν τραγούδια. Ἡ Εὐρώπη θά τοὺς ὀφείλει εὐγνωμοσύνην δι' ὅ,τι θά πράξουν πρὸς διαφύλαξιν τῶν· καί οἱ ἴδιοι θά εἶναι γοπτειμένοι μίαν ἡμέραν, διότι θά δύνανται νά γνωρίσουν τά προϊόντα μιᾶς σοφῆς καί καλλιεργημένης ποιήσεως, τά ἀπλᾶ αὐτά μνημεῖα τοῦ πνεύματος, τῆς ἱστορίας καί τῶν ἠθῶν τῶν προγόνων τῶν»⁴.

Στά σαλόνια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, μέσα ἀπὸ τά δημοτικά τραγούδια τῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel, ἔπνευσε ἓνας ἄγνωστος γιά τοὺς εὐρωπαϊοὺς ἀέρας ἑλληνικῆς λεβεντιᾶς, πού τοὺς ἔκανε νά συνειδητοποιήσουν ὅτι μεγαλεῖο δέν εἶχε μόνο ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα· ἔχει καί ἡ σημερινή, ἄλλης κατηγορίας, σμιλεμένο ὄχι ἀπὸ τὸν ἀριστοτέχνη Φειδία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀπροσκύνητο κλέφτη, πού μέ τό φανέρωμα τῆς ἀδούλωτης ψυχῆς του ἔστησε ἀσύγκριτο Παρθενῶνα στῆς ψυχῆς τ' Ἁγιο Βῆμα.

Τό βιβλίο ἔκανε μεγάλη αἴσθησι πρὸς γαλλικό κοινό, καί ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο συζητοῦσαν γιά δεύτερη ἔκδοσι. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ βιβλίου ἐσήμαινε ἀναθέρμανσι τοῦ φιλελληνισμοῦ καί συνέβαλε πολὺ σπὴν ὀργάνωσι ἐράνων ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων.

Στά σαλόνια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, μέσα ἀπὸ τά δημοτικά τραγούδια τῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel, ἔπνευσε ἓνας ἄγνωστος γιά τοὺς εὐρωπαϊοὺς ἀέρας ἑλληνικῆς λεβεντιᾶς, πού τοὺς ἔκανε νά συνειδητοποιήσουν ὅτι μεγαλεῖο δέν εἶχε μόνο ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα· ἔχει καί ἡ σημερινή, ἄλλης κατηγορίας, σμιλεμένο ὄχι ἀπὸ τὸν ἀριστοτέχνη Φειδία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀπροσκύνητο κλέφτη, πού μέ τό φανέρωμα τῆς ἀδούλωτης ψυχῆς του ἔστησε ἀσύγκριτο Παρθενῶνα στῆς ψυχῆς τ' Ἁγιο Βῆμα. Τό βιβλίο τὸ 1826 μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Muller στά γερμανικά. Ἀργότερα μεταφράστηκε στά ἀγγλικά, ρωσικά καί ἰταλικά⁵.

Ἐκπληκτοὶ οἱ εὐρωπαῖοι ἀνακάλυπταν τό μεγαλεῖο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ μέσα σὲ δημοτικὸ τραγούδι, πού δέν ἦταν ἀπλῶς ἡ ἱστορία ἐνός λαοῦ, ἀλλὰ εἶχε στοιχεῖα πρωτοφανέρωτα γιά ὅλο τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Γιά πολέμους καί νίκες εἶχαν ἀκουστά οἱ ξένοι· μεγαλεῖο ψυχῆς πρώτη φορά λαμπάδιαζε ἓνα φῶς ἄλλης μορφῆς.

2. Claude Fauriel, *Τὰ ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια*, Ἀθήνα 1956, ἐκδ. Νίκας, σελ. 5.

3. Ὅπ. π.

4. Ὅπ. π., σελ. 86.

5. Γεώργιος Λεκάκης, *Ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ ἐπανάστασι τοῦ 1821*.

Σ' αυτά τά «δείγματα τῆς αἰωνίου δόξης», πού ἔκαναν τήν Εὐρώπη σύγκορμη νά ἀνατριχιάζει ἀπό ἔκπληξη καί θαυμασμό, θά σκύψουμε νά ἀφουγκραστοῦμε τί πραγματικά ἦταν ὁ ἀγώνας τοῦ 1821. Διότι ἡ σπουδή και μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἕνας ἀπ' τούς δρόμους τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας, γνήσιος καί ἀληθινός, ἀπεγάδιαστος κι ἀμόλευτος.

Σ' αυτά τά «δείγματα τῆς αἰωνίου δόξης», πού ἔκαναν τήν Εὐρώπη σύγκορμη νά ἀνατριχιάζει ἀπό ἔκπληξη καί θαυμασμό, θά σκύψουμε νά ἀφουγκραστοῦμε τί πραγματικά ἦταν ὁ ἀγώνας τοῦ 1821. Διότι ἡ σπουδή και μελέτη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἕνας ἀπ' τούς δρόμους τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας, γνήσιος καί ἀληθινός, ἀπεγάδιαστος κι ἀμόλευτος.

«Στά διάφορα εἶδη τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ καθρεφτίζεται ἡ ψυχὴ τῆς φυλῆς σ' ὅλα τά φανερώματα της. Ἐκεῖ ξεσκεπάζονται τά μυστικά της. Ἐκεῖ γίνεται προσιτή κι εὐκολοσύλληπτη. Κι ἐκεῖ φανερώνεται ἡ ἐκπληκτικὴ συνέχειά της ἀπ' τόν καιρὸ τοῦ Ὅμηρου ὡς τά σήμερα»⁶. Τοῦτο τό μάθημα τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας θά ἀκούσουμε ἀπ' τόν ἀνώνυμο τραγουδιστὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, πού καθρέφτισε μέσα στοὺς στίχους του ἀμόλευτη τήν ἑλληνικὴ ψυχὴ σ' ὅλα τα φανερώματά της.

Αὐτός ὁ ἄγνωστος τραγουδιστής, πού ἔγινε ὁ πιό πειστικός πρεσβευτὴς τῶν ἑλληνικῶν δικαίων σέ μιά δύσπιστη καί προκατειλημμένη Εὐρώπη, σάν πιό «μεγάλη του δόξα καί σφραγίδα τῆς γνησιότητος του ἔχει ἀκριβῶς αὐτή, ὅτι εἶναι ἄγνωστος. Ἀγράμματος, ἀστοιχείωτος, ἀθόρμητος, ὅλος αἴσθημα καί πάθος... δέν τραγούδησε ἀπὸ ματαιοδοξία, οὔτε γιὰ ἔπαινο καί φήμη, ἀλλὰ παντρεύτηκε τίς χαρές, τούς καμμούς, τούς πόνους, τούς ἀγῶνες τοῦ λαοῦ, λαός και αὐτός ὁ ἴδιος, γιὰ νά τούς δώσει ἔκφραση και νά δυναμώσει μέ τήν ὁμορφιά της τό αἴσθημα τῆς ζωῆς... Θά ζήσει στό βουνό μέ τόν κλέφτη, κι ὁ στίχος του θά γίνει ἀστραπή γιαιταγανιοῦ. Τό τραγούδι του τό μπαρουτοκαπνισμένο, σάν τόν ἥρωα πού τραγουδεῖ, δέν εἶναι λόγια. Εἶναι σάν τήν ὠδή τοῦ Πινδάρου, τό βαρύτιμο παράσημο πού τοῦ καρφώνει στό στήθος»⁷.

Τοῦτοι οἱ ἀνώνυμοι τραγουδιστές, ὅπως γράφει ὁ Κόντογλου, «μηδέ πένα πιάσανε στά χέρια τους, μηδέ χαρτί μηδέ μελάνι. Ἀπ' τήν καρδιά τους ἀνέβηκε στό στόμα κι ὕστερα μαθεύτηκε και το 'πανε οἱ κοῦκοι στά βουνά και οἱ πέρδικες στά πλάγια. Κι ἀπὸ στόμα σέ στόμα ἀπόμεινε στόν κόσμον και τραγουδιέται γενεές γενεῶν. Τί ἔμορφο και θαυμαστό πρᾶμα, νά αἰσθάνεται και νά μιλά ὁ ἄνθρωπος σάν ἀπὸ μέρος ὄλων τῶν πλασμάτων»⁸.

Στά τραγούδια ζωντανεύουν τά μικρά και τά ἀσίμαντα ἀπ' τῆ ζωὴ τῶν ἀγωνιστῶν, δίπλα στά τραγικά και ἥρωικά, και ἀνασταίνονται οἱ ἄγιοι και ἔχουν ὅλοι ἕνα λόγο ζωντανό και διαχρονικό νά ποῦν μέ τρόπο λιτό και σύντομο.

---

6. Σπ. Μελά, «Ἡ ἐπιστροφή στό γνήσιο πνεῦμα τοῦ δημοτικισμοῦ», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 9 (1952), τεύχ. 105, σελ. 710.

7. Σπ. Μελά, «Ὁ ἄγνωστος τραγουδιστής», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 5 (1950), τεύχ. 48, σελ. 167.

8. Φ. Κόντογλου, «Τά ἔμορφα τραγούδια μας», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, ὅπ. π., σελ. 170.

---

*Τ' άντρειωμένου τ' άρματα δέν πρέπει νά πουλιώνται,
μόν' πρέπει τους στην έκκλησιά κι εκεί νά λειτουργιώνται.
Πρέπει νά κρέμονται ψηλά σέ πύργο άραχνιασμένο,
ή σκουργιά νά τρώγει τ' άρματα κι ή γής τόν άντρειωμένο⁹.*

«Καταλαβαίνεις πώς τά λόγια δέν είναι κούφια στολίδια, παρά πώς είναι άκριβά πετράδια, σάν άσήμι, σάν μάλαμα»¹⁰.

Προσπαθώντας νά εξηγήσει ό Κόντογλου τήν άμεσότητα πού έχει στις καρδιές μας τό δημοτικό τραγούδι, γράφει: «Εμείς οι Έλληνες είμαστε ένα γένος πονεμένο, βασανισμένο, και γι' αυτό ό,τι κι άν φτιάξουμε έχει αίμα μέσα του και βάθος, επειδή ό πόνος είναι βαθύ πρῶμα»¹¹.

Σ' όλα τά χρόνια τής σκλαβιάς οι Έλληνες μάθαιναν τόσο τά θλιβερά γεγονότα, –καταστροφή πόλεων, παιδομάζωμα, χαράτσι– όσο και τήν παλληκαριά τών κλεφτών άπ' τά δημοτικά τραγούδια. Ό Κολοκοτρώνης τά χαρακτήρισε «έφημερίδες στρατιωτικές», διότι πέρα άπ' τήν ψυχαγωγία πού πρόσφεραν στά γλέντια και τίς γιορτές, μάθαιναν στους ραγιάδες τήν μακραίωνη ιστορία τής φυλής κι είχαν αυτά αναλάβει νά διδάσκουν στους νέους τά ιδανικά του Γένους. Τό πνεύμα του κλέφτικου τραγουδιού, λεβέντικο κι άσυμβίβαστο, κράταγε άναμμένη τί φλόγα τής λευτεριάς. Τρεις σίχοι χαρακτηριστικοί άπ' ένα κλέφτικο τραγούδι δίνουν μέ τόν καλύτερο τρόπο αυτή τί διάσταση.

– Προσκύνα, Λιάκο, τόν πασᾶ, προσκύνα τό βεζίρη.
– Όσο ν' ό Λιάκος ζωντανός, πασᾶ δέν προσκυνάει,
πασᾶ χει ό Λιάκος τό σπαθί, βεζίρη τό ντουφέκι!

Τραγουδώντας «ήταν αδύνατο νά μίν ενισχύεται ψυχικά στην άπόφασή του ότι και ό ίδιος, ό πολύς και άώνυμος “άκροατής” λαός όφείλει σέ άνάλογη κρίσιμη στιγμή νά τηρήσει άντίκρου στον τουρκο κατακτητή μιά παρόμοια στάση...

Πρίν άπό τόν όρκο τής Φιλικής Έταιρείας τό κλέφτικο τραγούδι επί γενεές όλόκληρες όρκιζε τίς καρδιές τών Ελλήνων για μιάν άποφασιστική προετοιμασία»¹². Πώς νά τό νιώσει ένας ξένος πώς τούτος ό λαός, πού γεννιότανε και πέθαινε σκλάβος, ένα πρῶγμα δέν ξέχασε ποτέ, τόν άγωνα για τί λευτεριά. Μέσα σ' ένα άπ' τά πρῶτα δημοτικά τής τουρκοκρατίας ξεκαθάρισε μιά για πάντα τί διάσταση πού θά χε τούτος ό άγώνας. Έτσι καθώς άπέμεινε ταραγμένη ή Παναγία στην κόγχη τής Άγια-Σοφιάς μέ τά δάκρυα στα μάτια, ό λαός, ό σκλαβωμένος λαός, μιά για πάντα, μέ τό στόμα του άγγέλου τής ύποσχέθηκε:

«Σώπασε, κυρά Δέσποινα και μίν πολυδακρύξεις
πάλε μέ χρόνια μέ καιρούς, πάλε δικά Σου θά ναι»¹³.

Και τό δάκρυ πέτρωσε εκεί στην κόγχη τών ματιών, κι οι ραγιάδες δέν ξέχασαν ποτέ τό χρέος, πώς τόν άλλόπιστο θά πολεμάνε για χάρη Της.

9. Όπ. π., σελ. 172.

10. Όπ. π., σελ. 173.

11. Όπ. π., σελ. 169.

12. Κ. Ρωμαίου, *Η ποίηση ενός λαού*, Άθήνα 1968, σελ. 193.

13. Όπ. π., σελ. 178.

2. Τό νόημα τῆς λεβεντιᾶς

Ἀπό τότε ἡ σκλάβα νανουρίζει τό μωρό της μέ μιά λαχτάρα,

– Ὑπνε μεγάλωσε το μου καί κάντο παλληκάρι
γιά νά φορέσει τό σπαθί σ' ὀλόχροσο θηκάρι.

Κρατᾶ ἡ μάνα τοῦ Γένους τήν ἀποσταμένη ἐλπίδα, μπολιάζοντας τό μωρό της μέ τό πάθος τῆς λευτεριᾶς.

Σ' ὄλα τά χρόνια τῆς σκλαβιᾶς οἱ Ἕλληνες μάθαιναν τόσο τά θλιβερά γεγονότα, –καταστροφή πόλεων, παιδομάζωμα, χαράτσι– ὅσο καί τήν παλληκαριά τῶν κλεφτῶν ἀπ' τά δημοτικά τραγούδια. Ὁ Κολοκοτρώνης τά χαρακτήρισε «ἐφημερίδες στρατιωτικές», διότι πέρα ἀπ' τήν ψυχαγωγία πού πρόσφερναν στά γλέντια καί τίς γιορτές, μάθαιναν στούς ραγιάδες τήν μακραίωνη ἱστορία τῆς φυλῆς κι εἶχαν αὐτά ἀναλάβει νά διδάσκουν στούς νέους τά ἰδανικά τοῦ Γένους. Τό πνεῦμα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ, λεβέντικο κι ἀσυμβίβαστο, κράταγε ἀναμμένη τή φλόγα τῆς λευτεριᾶς.

---

*Κοιμήσου σύ καί πρέπει σου τῆς Ρόδου τό φανάρι
καί τοῦ Μοριά τό φλάμπουρο γιατί εἶσαι παλληκάρι¹⁴.*

Ἔτσι νανουρισμένο τό παιδί, δέν εἶναι παράξενο πῶς, σάν μεγάλωσε, τό πάθος τῆς λευτεριᾶς τ' ὀδηγεῖ στή μεγάλη ἀπόφαση, ἀδιαφορώντας γιά τό ἐξασφαλισμένο παρόν.

– Μάνα μου ἐγώ δέν κάθομαι νά γίνω νοικοκύρης
νά κάνω ἀμπελοχώραφα κοπέλια νά δουλεύουν
καί νά 'μαι σκλάβος τῶν Τουρκῶν κοπέλι στούς γερόντους¹⁵.

Τώρα διαγράφεται ἡ καινούργια μορφή τοῦ Ἕλληνα.

– Τήν λευτεριά λαχτάρισα, δέν θέλω νά 'μαι σκλάβος
θ' ἀνέβω πάνω στά βουνά, πάω νά γίνω κλέφτης¹⁶.

Τό πρῶτο στοιχεῖο τῆς λεβεντιᾶς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἄρνηση τοῦ βολέματος καί τῆς καλοπέρασης. Χωρίς αὐτό λαχτάρα γιά λευτεριά δέν μπορεῖ νά ριζώσει. Πολύ ἐκφραστικά τό ἀποδίδει ἕνα κρητικό τραγούδι.

– Ὑγιέ μου, νά μὴν κατεβεῖς, γιατί θά μέ πικράνεις.
– Νά κατεβῶ θέλω κ' ἐκεῖά νά τουρκοπολεμήσω,

---

14. Στ. Σπεράντζα, «Τό νανούρισμα», Ἑλληνική Δημιουργία 5 (1950), τεύχ. 48, σελ. 211.

15. Κ. Παπαχρήστου, «Ἡ λεβεντιά τοῦ κλέφτη στή δημοτική ποίηση», Ἑλληνική Δημιουργία 6 (1950), τεύχ. 62, σελ. 344.

16. Σοφ. Δημητρακοπούλου, Ἱστορία καί δημοτικό τραγούδι, Ἀθήνα 1989, σελ. 65.

---

*νά κόψω Τούρκους Κρητικούς κι όπίσω νά γυρίσω.
Μηδέ τό θάνατο δειλιώ, μηδέ τουρκιά τρομάζω¹⁷.*

Οί αγώνες οί πνευματικοί στεριώνουν, όταν βασίζονται στό προσωπικό κόστος, κι όχι στίς θυσίες τών άλλων. Άρνείται ό κλέφτης ό,τι αγαπάει στή ζωή. Κι αγαπάει μέ πάθος τήν όμορφιά τής φύσεως, μιά όμορφιά πού γεύεται στά ψηλά βουνά ως τά κατάβαθιά του. Γι' αυτό κι ό θάνατος εἶναι πικρός, πολύ πικρός, όταν τυχαίνει άνοιξη, τότε... «π' άνθίζουν τά κλαριά καί βγάξει ή γή χορτάρι». Κι όταν μπορούν οί κλέφτες ν' άπολαύσουν κάποια χαρά, στραγγίζουν καί τήν τελευταία σταγόνα, διότι αυτοί ξέρουν πιότερο πόσο αξίζει.

*- Για φάτε, πιείτε βρέ παιδιά, χαρείτε, νά χαρούμε,
τουτο τό χρόνο τόν καλό, τόν άλλο ποιός τό ξέρει
για ζοῦμε, για πεθαίνουμε καί σ' άλλο κόσμο πάμε¹⁸.*

Κι όταν σέ ώρα ανάπαυλας συλλογιούνται τή ζωή τους σιγοτραγουδώντας,

- μαῦρη ζωή πού κάνουμε έμεἰς οί μαῦροι κλέφτες¹⁹,

δέν παραπονούνται, τόν άπολογισμό τής κλέφτικης ζωῆς μέ περήφανη προσίλωση καταγράφουν. Όσο πιό πολύ αγαποῦν τήν άληθινή ζωή, τόσο πιότερο παθιάζονται για τήν έλευθερία, πού εἶναι ή οὐσία της. Αὐτή όμως ή συνειδητή καί περήφανη ένατένιση χαλυβδώνει πιό πολύ τήν άπόφαση καί κάνει τόν κλέφτη άσυμβίβαστο.

*- Όσο χιονίζουν τά βουνά, Τούρκους μή προσκυνούμε.
Πάμε νά λημεριάζωμεν, όπου φωλιάζουν λύκοι.
Σταἰς χώραις σκλάβοι κατοικοῦν, στους κάμπους μέ τούς Τούρκους
χώραις λαγκάδια κ' έρημιαἰς έχουν τά παλληκάρια
παρά μέ Τούρκους, μέ θεριά καλύτερα νά ζοῦμεν²⁰.*

Όταν ένηλικιώνονται οί κλέφτες, άπροσκύνητοι ἥρωες καί νεώτεροι άκρίτες, ζοῦνε μιά ζωή μέ μεγάλη τραχύτητα καί δοκιμάζουν κάθε λογῆς βάσανα καί στερήσεις. Μαθαίνουν νά ύπομένουν κακουχίες, νά άσκούνται, νά εἶναι λιτοδίαιτοι. Νά άντέχουν στήν πείνα, τή δίψα καί τήν ξαγρύπνια, γι' αυτό καί σέ μάχες πού διαρκοῦν μερόνυχτα μπορούν νά νικοῦν. Χαρακτηριστικό εἶναι τό τραγούδι πού έχει διασωθεἰ για τή θυσία τοῦ Γεωργάκη Φαρμάκη στά 1821, στή μονή Σέκου, κατά τό ξεκίνημα τής έπανάστασης στή Μολδοβλαχία Fauriel, S. 226.

*Έχθές, προχθές έπέρναγα σέ κλέφτικο λημέρι
κι άκουσα πώς έρμηνεύει Τότσκας τά παλληκάρια.
«Παιδιά, σάν θέτε λεβεντιά, κλέφτες ν' άποσταθεἰτε,
έμένα νά ρωτήσετε, για νά σās όρμηνεύσω.
Πολύ κρασί μίν πίνετε, κι ύπνον μίν αγαπάτε,
Τούρκους μίν έμπιστεύεσθε, αγάδες καί πασάδες.
Ό ύπνος εἶναι θάνατος, καί τό κρασί εἶναι πλάνος,
καί Τοῦρκος εἶναι πονηρός καί πίστιν δέν βαστάει»*

17. Όπ. π., σελ. 237.

18. Κ. Παπαχρήστου, όπ. π., σελ. 346.

19. Όπ. π.

20. Claude Fauriel, *Τά έλληνικά δημοτικά τραγούδια*, όπ. π., σελ. 125.

Γιά τόν κλέφτη ό άγώνας για τήν λευτεριά μία και μόνο βάση είχε, τή λευτεριά τής πίστεως. Αυτό ήταν ξεκάθαρο από τήν πρώτη ώρα τής σκλαβιάς. Τήν άλλη, τήν πολιτική έλευθερία, τήν πρόσφερε απλόχερα ό Τουρκος σ' όποιον πάταγε τόν σταυρό κι όρκιζόταν στόν Άλλάχ. Κι όχι μόνο αυτή, του χάριζε τά χρέη, τόν απάλλασσε στό μέλλον από τό χαράτσι, δέν κινδύνευε τό παιδί του απ' τό παιδομάζωμα, τό χαρέμι, τή ναυτολογία. Του χάριζε αξιώματα και πλούτη πού ούτε νά όνειρευτεϊ μπορουσε. Ζωή λοιπόν, πλούτη, τιμές, αξιώματα για τόν Έλληνα ήταν σημαντικά κι αξιόλογα αγαθά, δέν ήταν όμως αυτά ή λευτεριά του, άν μόλευε τήν ψυχή του κι έχανε τήν πίστη του.

Καλόγεροι λοιπόν οι κλέφτες, «άσκητές τής λευτεριάς στό ναό τής φύσης»²¹, γιατί χωρίς άσκηση κι αφιέρωση τίποτε δέν κατακτιέται. Τούτη ή αφιέρωση όμως δέν είναι ή πρώτη, ή μεγάλη άπόφαση, είναι ή άπάντηση σε κάθε πρόκληση στην ευκολία.

- Άλέξη κάτσε φρόνιμα, νά πās νά προσκυνήσεις.
- Έγώ σās τό είπα μιά βολά, σās τό είπα τρεις και δέκα Τούρκους έγώ δέ σκιάζουμαι, πασάδες δέν φοβουμαι²².

Όποια μορφή κι άν έχει ό πειρασμός, ή άπάντηση είναι πάντα ή ίδια.

- Μιά τουρκοπούλα αγνάτευε από τό παραθύρι...*
- Γίνεσαι Τούρκος, Κωνσταντή, νά πάρεις τουρκοπούλα, νά προσκυνās εις τό τζαμί, τήν έκκλησιά ν' αφήσεις;
- Κάλλιο νά δώ τό αίμα μου τή γης νά τήν ποτίσει παρά μουρτάτης νά γενώ, τήν πίστη μου ν' αλλάξω²³.

Γιά τόν κλέφτη ό άγώνας για τήν λευτεριά μία και μόνο βάση είχε, τή λευτεριά τής πίστεως. Αυτό ήταν ξεκάθαρο από τήν πρώτη ώρα τής σκλαβιάς. Τήν άλλη, τήν πολιτική έλευθερία, τήν πρόσφερε απλόχερα ό Τουρκος σ' όποιον πάταγε τόν σταυρό κι όρκιζόταν στόν Άλλάχ. Κι όχι μόνο αυτή, του χάριζε τά χρέη, τόν απάλλασσε στό μέλλον από τό χαράτσι, δέν κινδύνευε τό παιδί του απ' τό παιδομάζωμα, τό χαρέμι, τή ναυτολογία. Του χάριζε αξιώματα και πλούτη πού ούτε νά όνειρευτεϊ μπορουσε. Ζωή λοιπόν, πλούτη, τιμές, αξιώματα για τόν Έλληνα ήταν σημαντικά κι αξιόλογα αγαθά, δέν ήταν όμως αυτά ή λευτεριά του, άν μόλευε τήν ψυχή του κι έχανε τήν πίστη του.

Κι όταν στην Έπανάσταση θά πουν ότι πήραμε τά όπλα πρώτα «*υπέρ πίστεως*», τούτες οι λέξεις ήταν χαραγμένες στις καρδιές των σκλάβων με καυτό σίδηρο και μέ αίμα, σ' όλη τή μακραίωνη σκλαβιά, δέν ήταν λόγος πολιτικός. Και δέν είναι

---

21. Κ. Παπαχρήστου, *όπ. π.*, σελ. 339.

22. Σοφ. Δημητρακοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 66.

23. Φ. Κόντογλου, «Τά έμορφα τραγούδια μας», *όπ. π.*, σελ. 174-5.

ένα και δύο τά δημοτικά τραγούδια που έχουν τήν ίδια στερεότυπη, ξεκάθαρη, δυναμική απόκριση.

*Κι ό Σουλειμάνης φώναξε του καπετάν Μηλιώνη
- Χρῆστο, σέ θέλει ό βασιλιάς, σέ θέλουν οι αγαδες.
- Όσο ν' ό Χρῆστος ζωντανός, Τούρκους δέν προσκυνάει²⁴.*

Κι όταν στά 1792 πιάσαν οι Τουρκοί τόν Άνδροῦτσο και τόν δικάζουν στήν Κωνσταντινούπολη, ό λαϊκός τραγουδιστής διαλάλησε στά φαράγγια και στά βουνά τήν ανάκριση.

*- Γίνεσαι Τούρκος άπιστε, τήν πίστη σου ν' αλλάξεις,
νά σου χαρίσω τήν ζωή και νά σέ κάν' άφέντη,
άφέντη και δερβέναγα σ' όλα τά βιλαέτια;
- Έγώ ρωμιός γεννήθηκα, ρωμιός και θά πεθάνω
και για τήν πίστη του Χριστου άς χάσω τή ζωή μου.
- Ό βασιλιάς έθύμωσε, τόν πῆρε στήν όργή του
και διάταξε στον ταρσανά για πάντα νά τόν ρίξουν²⁵.*

Και τούτη ή λεβεντιά δέν είναι σημάδι άντρίκιο, στό δημοτικό τραγούδι τό ίδιο μερίδιο έχει κι ή γυναίκα.

*Πώς λάμπει ό ήλιος στά βουνά στους κάμπους τό φεγγάρι
έτσι έλαμπε κι ή Λιάκαινα στά τούρκικα τά χέρια.
Πέντε Άρβανίτες τήν κρατούν και δέκα τήν ξετάζουν,
κι ένα μικρό μπεόπουλο κρυφά τήν κουβεντιάξει.
- Λιάκαινα, δέν παντρεύεσαι, δέν παίρνεις Τούρκον άντρα
νά σ' άρματώσει στό φλουρί και στό μαργαριτάρι;
- Κάλλιο νά δώ τό αίμα μου τή γῆς νά κοκκινίσει,
παρά νά ιδώ τά μάτια μου Τούρκος νά τά φιλήσει²⁶.*

Προδίδοντας τί λευτεριά της σαν Έλληνίδα, προδίδει και τί λευτεριά της σαν γυναίκα. Στό τραγούδι μās μαγεύει ή όμορφιά τῆς Λιάκαινας, όμορφιά σωματική, μά πιότερο όμορφιά ψυχική.

Και στήν Κάσο, όταν τό 1824 τήν κατέστρεψε έξ όλοκλήρου ό Χουσεΐν πασάς, τήν ήρωϊκή απάντηση στον κατακτητή τί δίνει μιá Έλληνοπούλα.

*Μαῦρο πουλάκι κάθεται στῆς Κάσος τ' άγριοβούνι,
βγάλλει φωνίτσα θλιβερή και μαῦρο μοιρολόι.
«Μάνα, κλαμός και βουγγητός εις τό νησί τῆς Κάσος!
Ή μάνα κλαίει τό παιδί και τό παιδί τί μάνα
κι ό αδελφός τήν αδελφή κι άουρος τήν καλή του.
Γίνονται στίβες τά κορμιά, τά αίματα ποτάμια».
- Πῶς και πανούγλα πλάκωσε, πῶς και σεισμός έγίνη;
- Μῆτε πανούγλα πλάκωσε, μῆτε σεισμός έγίνη.
Χουσεΐν πασάς έπλάκωσε από τήν Άλεξάντρα,
στό Φρυ έπῆγε κι ήραξεν ή φοβερή άρμάδα.*

24. Σοφ. Δημητρακοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 105.

25. *Όπ. π.*, σελ. 114.

26. Κ. Ρωμαίου, *όπ. π.*, σελ. 218.

*Βγάλλ' Ἀρβανίτες περισσοὺς, βγάλλει στραβαραπάδες,
γιὰ νὰ πατήσουν τὸ σταυρό, γιὰ νὰ πατήσουν τ' ἅγια,
νὰ μαγαρίσουν ἐκκλησιές κι οὐλα τὰ μοναστήρια.
Σφάζουν τούς γέρους καὶ τίς γριές κι οὐλα τὰ παλικάρια,
τίς κοπελλιές καὶ τὰ μωρά στή φλόττα τους μπαρκάρουν,
σκλάβους νὰ τούς πουλήσουσι στῆς Μπαρμπαριᾶς τὰ μέρη.
Καὶ μιά 'π' τίς σκλάβες ἤλεγε μέ θλιβερή φωνίτσα:
«Χίλια κι ἄν κάνεις Χουσεῖν, χίλια κι ἄν μᾶς πουλήσεις,
ἐμεῖς τοῦ Τοῦρκου τὸ σπαθὶ δέ θά τὸ φοβηθοῦμε,
γιὰ θά μᾶς κόψεις οὐλους μας, γιὰ λευτεριά θά δοῦμε».*

Μιλώντας ὁμως γιὰ λεβεντιά γυναικεία, δέν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στή Σουλιώτισσα.

*– Ἐγὼ εἶμαι ἡ Λένω Μπότσαρη, ἡ ἀδελφή τοῦ Γιάννη,
καὶ ζωντανή δέν πιάνουμαι εἰς τῶν Τουρκῶν τὰ χέρια²⁷.*

Λίγα λόγια, μέ μιά λεβεντιά φυσική, αὐθόρμητη, μέ μιά περηφάνεια ἀληθινή. Κι αὐτὴ ἡ περηφάνεια δέν ἀργεὶ νὰ ὀδηγήσει στή θυσία.

*Τὸ Σούλι κι ἄν προσκύνησε κι ἄν τούρκεπεν ἡ Κιάφα,
ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δέν ἔκανε, δέν κάνει.
Δαυλί στό χέρι ἄρπαξε, κόρες καὶ νύφες κρᾶζει.
– Σκλάβες Τουρκῶν μὴ ζήσωμε, παιδιά μ' μαζί μου ἐλάτε.
Καὶ τὰ φουσέκια ἀνάψανε κι ὅλοι φωτιά γενῆκαν²⁸.*

Ὑπάρχουν κάποιοι στίχοι στά δημοτικὰ τραγούδια πού δείχνουν ὅλο τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἀκτινοβολία αὐτῆς τῆς λεβεντιᾶς πού βγαίνει ἀπ' τὴ θυσία.

*Τὸν Διάκο τότε παίρνουνε καὶ στό σουβλί τὸν βάζουν,
ὀλόρθο τὸν ἐστήσανε κι αὐτὸς χαμογελοῦσε²⁹.*

Σ' αὐτὸ τὸ χαμόγελο εἶναι ἡ βεβαίωση ὅτι ἡ λεβέντικη ζωὴ σφραγίζεται ἀπ' ἓναν ἀντάξιο θάνατο. Σ' αὐτὸ τὸ χαμόγελο κρύβεται ὅλη ἡ λεβεντιά τῆς ψυχῆς πού ὄχι τὸν Τοῦρκο, μὰ οὔτε τὸ Χάρο δέν προσκυνάει.

Τὸν γέρο Δεληγιάννη τὸν ἔσφαξαν μέσα στό σπίτι του στά Λαγκάδια τῆς Γορτυνίας στίς 7 Φεβρουαρίου 1816 καὶ πέταξαν τὸ σῶμα του ἀπ' τὸ παράθυρο, ἔξω στό χιόνι. Οἱ δικοὶ του δέν καθάρισαν τὸν τοῖχο ἀπὸ τὰ αἵματα, ἀλλὰ τὰ ἄφησαν ἐκεῖ γιὰ χρόνια, ὥστε νὰ θυμίζουν τὴ θυσία του.

*Στοῦ Λάλα σφάζουν πρόβατα, στοῦ Μπαστηρᾶ κριάρια
καὶ στά Λαγκάδια στό χωριὸ σφάζουν τὸ Ντεληγιάννη
ἴδοντα χρονῶνε γέροντα, σαράντα μοραγιάνη.
Πᾶν' οἱ γερόντοι στόν πασᾶ, πᾶνε νὰ προσκυνήσουν,
πᾶν' τὰ Ντεληγιαννόπουλα κι αὐτὸς ὁ κυρ Κανέλλος.
– Καλημερούδια σου, πασᾶ. – Καλῶς τὸν κύρ Κανέλλο,
Κανέλλο, τί ἄρρησες νὰ ῥθεις, τόσοσ καιρό ποῦ λείπεις;
Κανέλλο ποῦν ὁ γέροντας, ὁ γερο-Ντεληγιάννης;*

---

27. Κλ. Παπαχρήστου, ὄπ. π., σελ. 344.

28. Ὅπ. π.

29. Ὅπ. π.

Τά κλέφτικα τραγούδια διηγούνται συνήθως ένα σπουδαίο κατορθώμα ή τον ήρωικό θάνατο ενός καπετάνιου. Με τον τρόπο που ύμνείται ο θάνατος του παλληκαριού, γίνεται φανερό ότι ο κλέφτης με τον ίδιο λεβέντικο τρόπο πού έζησε, με τον ίδιο αντιμετώπισε και τον θάνατο. Η λεβεντιά δέν ήταν έξαρση σε κάποιες σημαδιακές ώρες, ήταν κατάσταση μόνιμη κι άγέρι της ψυχής. Έτσι ο θάνατος έδινε την ευκαιρία στον κλέφτη να διδάξει και να παραδειγματίσει με μία λεβεντιά άλλης κατηγορίας.

*Κείνος, πασά μ', είν' άρρωστος τώρα πεντέξι μέρες,
κείνος, πασά μ', δέ μās άκούει, μόν' κάθεται και λέει:
Έγώ πασά δέν προσκυνώ, βεζίρη δέ φοβάμαι.
Του βαρυφάνει του πασά και στό σουλτάνο γράφει
κι εύθύς φερμάνι έβγαλε κι έστειλε να τον κόψει³⁰.*

Πλήμμυρα ζωής ή λεβεντιά του άπροσκύνητου έχει θαμπώσει τον άνώνυμο τραγουδιστή, πού θά καταφύγει σε σχηματικές υπερβολές, για να έκφράσει τό μεγαλείο εκείνων πού δέν έγειραν ποτέ τό κεφάλι, όπως οί Κολοκοτρωναίοι.

*Όπου δέν καταδέχονται τί γη να τήν πατήσουν.
Καβάλα τρώνε τό ψωμί, καβάλα πολεμάνε.
Καβάλα πάν' στην έκκλησιά, καβάλα προσκυνάνε.
Καβάλα παίρνουν αντίδωρο άπ' του παπα τό χέρι³¹.*

Σ' αυτό τό κλίμα της υπερβολής του θαμπωμένου τραγουδιστή άπ' τά υπεράνθρωπα κατορθώματα αναφέρεται κι ο καταπληκτικός σε σύλληψη στίχος για τους κλέφτες.

Χιόνι έτρωγαν, χιόνι έπιναν και τί φωτιά βαστούσαν³².

Κι αυτή τί φωτιά του πολέμου δέν τήν βαστούσαν με τά χέρια οί κλέφτες· με τήν ψυχή τί βαστούσαν.

Όμως στον κλέφτη με τό ίδιο ντύμα της παλληκαριάς και της λεβεντοσύνης έκδηλώνεται και ή θρησκευτική πίστη. «Κι όπως τό παλληκάρι με τ' άρματα του γίνεται υπερασπιστής της θρησκείας, έτσι κι οί ιερείς με τά όπλα της θρησκείας κρύβουν τήν λεβεντιά τους και τό χτυποκάρδι για τον κοινό άγώνα, πού λές και με θεία φλόγα τον υποθάλλουν. Γι' αυτό οί ιερείς και κλέφτες και άρματολοί και καπεταναίοι μπορούν στο φρόνημα να όνομαστούν»³³.

*Στό ρημοκκλήσι του Δηροϋ λειτούργα ο πρωτοσύγκελλος...
Μά έξαφνα κι ανέλπιστα Τούρκοι τον περιλάβανε*

30. Σοφ. Δημητρακοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 100.

31. *Όπ. π.*, σελ. 87.

32. Γ. Αποστολάκη, *Τά δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 1929, σελ. 84.

33. Κ. Παπαχρήστου, *όπ. π.*, σελ. 348.

κι ἔλαβε μόνο τόν καιρό καί σίκωσε τά χέρια του κι εἶπνε:
Παντοδύναμε, δυνάμωσε τούς Χριστιανούς,
τύφλωσε τούς Ἀγαρηνούς, τί σημερινή τί μέρα³⁴.

Σ' ἓνα ἄλλο παράξενο τραγούδι, ὁ κλέφτης καπετάνιος στά γεράματά του ἀποφασίζει νά γίνει καλόγερος. Μά κεί μέσ τήν ἐκκλησιά, λειτουργώντας δέν μπορεῖ ν' ἀποχωριστεῖ τόν πόλεμο, νά ξεχάσει τούς Τούρκους.

– Ἐγέρασα μωρὲ παιδιά στούς κλέφτες καπετάνιος,
σαράντα χρόνια ἀρματολός, πενήντα χρόνια κλέφτης.
Θέλω ν' ἀφήσω τήν κλεψιά, καλόγερος νά γένω,
καλόγερος καί γούμενος καί ρασοτυλιγμένος.
Δέκα χωριά ἄν ἐχάλασα, τά ξανακτίζω πίσω.
Καί σᾶς χαρίζω τ' ἄρματα μαζί με τήν εὐχή μου.
Νά ρίχνω καί στό θυμιατό μπαρούτι ἀντί λιβάνι,
νά μοῦ θυμάει τόν πόλεμο, τά περασμένα νειᾶτα
σεῖς νά χαλαῖτε τήν τουρκιά κι ἐγὼ νά σᾶς σχωρνᾶω³⁵.

Ἡ λεβεντιά πού συνόδευε τόν ἀγωνιστή στή ζωὴ τόν ἀκολουθεῖ καί στό μνήμα. Ὁ κλέφτης, τήν ὥρα πού χαρούμενα δρασκεῖλαγε τά ρουμάνια, σάν πρωτοβγήκε στά βουνά, εἶχε μιά γιά πάντα συμφιλωθεῖ μέ τόν θάνατο.

– Ἐνύκτωσε κι ἐβράδιασε πάει καί τούτη ἡ μέρα.
Σύρτε παιδιά μου γιά ψωμί πέρα στό μοναστήρι
καί φέρτε καί παλιό κρασί τριοχρονήσιο
νά πλύνω τήν λαβωματιά πού μ' ἔχουν λαβωμένο.
Πικρή πού 'ναι ἡ λαβωματιά, φαρμακερό 'ν' τό βόλι.
Ἐγὼ παιδιά μου χάνομαι, ἐγὼ παιδιά πεθαίνω,
μόν' φέρτε μου τόν ταμπουρά νά τό γλυκολαλήσω,
κόψτε κλαριά καί στρῶστε μου, κλαριά γιά προσκεφάλι
καί φτιάστε τό κιβούρι μου πλατύ γιά δυὸ νομάτους
νά στέκω ὀρθός νά πολεμῶ καί δίπλα νά γεμίζω³⁶.

Τά κλέφτικα τραγούδια διηγοῦνται συνήθως ἓνα σπουδαῖο κατόρθωμα ἢ τόν ἥρωικό θάνατο ἑνὸς καπετάνιου. Μέ τόν τρόπο πού ὑμνεῖται ὁ θάνατος τοῦ παλληκαριοῦ, γίνεται φανερό ὅτι ὁ κλέφτης μέ τόν ἴδιο λεβέντικο τρόπο πού ἔζησε, μέ τόν ἴδιο ἀντιμετώπισε καί τόν θάνατο. Ἡ λεβεντιά δέν ἦταν ἔξαρση σέ κάποιες σημαδιακές ὥρες, ἦταν κατάσταση μόνιμη κι ἀγέρι τῆς ψυχῆς. Ἐτσι ὁ θάνατος ἔδινε τήν εὐκαιρία στόν κλέφτη νά διδάξει καί νά παραδειγματίσει μέ μιά λεβεντιά ἄλλης κατηγορίας.

– Σαράντα χρόνους ἔζησα ἀρματολός καί κλέφτης
κι ἄλλους σαράντα νά ζοῦσα πάλι θε νά πεθάνω.
Δέν τό 'χω πῶς θε νά χαθῶ καί πῶς θε νά πεθάνω,
μόν' τό 'χω σέ παράπονο καί σ' ἐντροπή μεγάλη
πού θά τό μάθει ἡ τουρκιά νά πάει στήν Ἐλασσόνα
νά μοῦ χαλάσει τά χωριά, τά ἔρημα βιλαέτια³⁷.

---

34. Ὅπ. π.

35. Ὅπ. π., σελ. 348.

36. Γ. Αποστολάκη, *Τά δημοτικά τραγούδια*, ὅπ. π., σελ. 94.

37. Ὅπ. π., σελ. 69.

Γράφει ο Άποστολάκης: «Ό,τι χαρακτηρίζει τόν κλέφτη είναι ή ψυχή και ό άγώνας για τό άμόλυτο άγέρι τής πνοής, τή λευτεριά»³⁸. Αϋτή όμως ή λευτεριά τής ψυχής του άπροσκύνητου στά δημοτικά τραγούδια παίρνει άλλη διάσταση. Έπιγραμματικά τό δείχνει τό έπόμενο, τόσο τραγικά παράδοξο τραγούδι.

- Σύννεφο μαϋρο σκέπασε τό Σούλι και τήν Κιάφα
όλημερούλα έχιονίζεν, όλονυχτίς χιονίζε
κι άπ' τό Σιστρούνη πρόβαιεν ένας λιγνός λεβέντης.
Άπό τά Γιάννινα πικρά, μαϋρα μαντάτα φέρνει:
τά παλληκάρια τά καλά συντρόφοι τους τά χάνουν.
Άκούτε, Φώτου τά παιδιά, του Δράκου παλληκάρια
τό Δέλβινον τό άπιστον πρόδωσε τά παιδιά μας.
Τ' Άλλή πασα του τά έφεραν τά έξ άράδα άράδα.
Αϋτός τά τέσσερα έσφαξε, των δυό ζωή χαρίζε,
του Δήμου Δράκου τόν υγιό και τ' άδελφου του Φώτου.
Κι εκείνοι, καθώς τ' άκουσαν, βαριά τους κακοφάνη.
- Δέσποτα -τόν πρωτόπαπαν φώναξαν κι οί δύο-
ψάλλ' όλων τά μνημόσυνα των έξ παλληκαριών μας.
Ούτε Σουλιώτης ζωντανός στά χέρια του λογάται
οϋτε ό τυραννος ζωή των Σουλιωτών χαρίζει³⁹.

«Αϋτή τή λεβεντιά τής ψυχής ό κλέφτης τήν έχει σ' όλες τίσ εκδηλώσεις τής ζωής του, είτε γλεντά, είτε πολεμά, είτε αγαπά, είτε λέει τήν προσευχή του, είτε για τήν πατρίδα μαρτυράει, όλα τουτα τά κάνει μ' ένα τρόπο λεβέντικο, έπιβλητικό και μεγαλόπρεπο, μέσα στην άπλότητα και πρωτογονικότητά του»⁴⁰.

3. Η λειτουργικότητα του δημοτικού τραγουδιού

Τή λειτουργικότητα του δημοτικού τραγουδιού και τόν ρόλο του στή ζωή των ραγιάδων τή βρίσκει κανείς μελετώντας κείμενα τής έποχής. Κάποτε τόν θαυμασμό και τήν έκπληξη για τό δημοτικό τραγούδι τόν έχουμε από τόν ίδιο τόν Τουρκο.

Άπ' τόν πουνέντε έρχόμαστε, και στό λεβάντε πάμε
κ' έχουμε σκλάβους εύμορφους στά σίδερα δεμένους,
στά σίδερα στές άλυσες και στίς βαριές καδένες.
Κ' ό Μπέης τό κατάλαβε κ' έφώναξε άπ' τήν πρύμη
- Ποιός ήτο π' αναστέναξε και στάθηκε ή φρεγάδα;
Άν είναι από τους σκλάβους μου νά τόν έλευθερώσω.
Σκλάβε πεινάς, σκλάβε διψάς, σκλάβε μου ρουχα θέλεις;
- Μήτε πεινώ, μήτε διψώ, μήτε και ρουχα θέλω
θυμήθηκα τή μάνα μου τή δόλια μου γυναίκα
πού μουν τριών μερών γαμπρός δώδεκα χρόνια σκλάβος.
- Σκλάβε μου για τραγούδησε για νά σ' έλευθερώσω.
- Πόσες βολές πού τραγουδώ κι έλευθεριά δέν είδα,

38. Γ. Άποστολάκης, «Τό πνεύμα του κλέφτικου τραγουδιού», Έλληνική Δημιουργία 6 (1950), τεϋχ. 62, σελ. 335.

39. Σοφ. Δημητρακοπούλου, όπ. π., σελ. 134.

40. Κ. Παπαχρήστου, όπ. π., σελ. 338.

*μ' ἄν εἶναι γιά τί λευτεριά, νά ματατραγουδήσω.
Φέρτε μου τό λαγοῦτο μου μέ τ' ἀσημένα τέλια
νά τραγουδήσω καί νά πῶ γιά τῆς σκλαβιάς τά πάθη*⁴¹.

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ὁ θαυμασμός γιά τὸ δημοτικὸ τραγούδι ξεπερνᾷ τὰ ὄρια καί τῆς πιό πιθανῆς ἀνοχῆς τοῦ Τούρκου κατακτητῆ. Διηγεῖται ὁ Μανουὴλ Τομπάζης ἕνα περιστατικὸ πού ἔζησε, ταξιδεύοντας μέ τὸν πατέρα του Νικόλαο.

Κάποτε ὁ Νικόλαος Τομπάζης ἀναγκάστηκε ἀπ' τὴν κακοκαιρία νά καταπλεύσει στὴν Πύλο, ὅπου, γιά καλή του τύχη, βρῆκε ἀγκυροβολημένο τὸν Σπετσιώτη φίλο του Νικόλαο Λάμπρο. Κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Πύλο, περιμένοντας νά περάσει ἡ θαλασσοταραχή, γνωρίστηκαν μέ τὸν Ἁγᾶ τοῦ τόπου, ὁ ὁποῖος κάποια μέρα τοὺς κάλεσε σέ γεῦμα. Πάνω στό κέφι τοῦ γλεντιοῦ, ὁ Ἁγᾶς ζήτησε ἀπὸ τὸν Λάμπρο νά τραγουδήσει. Πρόθυμα ὁ καπετάνιος πῆρε τὸ μουσικὸ ὄργανο κι ἄρχισε τὸ τραγούδι.

– Διποῦν οἱ κάμποι γιά νερά καί τά βουνά γιά χιόνια.

Διπᾶ κι ὁ δόλιος Ζαχαριάς γιά τούρκικα κεφάλια.

Ὅταν συνειδητοποίησε τί εἶπε, διακόπτει τὸ τραγούδι καί γυρίζοντας στὸν οἰκοδεσπότη τοῦ λέει.

– Μή σοῦ κακοφανεῖ Ἁγᾶ μου, τό τραγούδι τό λέει.

*– Δέν πειράζει, ἀπάντησε μειδιῶν ὁ Ὄσμανίδης, δέν πειράζει
ρεῖζη Νικόλα, ἔξακολούθει»⁴².*

Σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, τραγουδώντας ὁ ραγιᾶς ἀφομοιώνει ἀπὸ τὴν παιδική του ἡλικία τὰ ἰδανικά τῆς φυλῆς μ' ἕνα τρόπο φυσικὸ καί πηγαῖο. Στά πανηγύρια, στὶς γιορτές καί στοὺς γάμους, κάθε τραγούδι ἔκανε τὴ δική του ἐθνικὴ ἐγγραφή λεβεντιάς, ἠρωισμοῦ καί προσμονῆς γιά τὴν ὥρα τῆς λευτεριάς. Ἔτσι εἶτε τὸ «*πάλε μέ χρόνους μέ καιρούς πάλε δικά Σου θά ἴναι*» τραγουδοῦσαν, εἶτε τὸ «*ἐγὼ γραικός γεννήθηκα, γραικός καί θά πεθάνω*», ἕνα ἦταν βέβαιο. Ὅτι τὸ μήνυμα τοῦ τραγουδιοῦ γινόταν ἡ φωνὴ τῆς καρδιάς τοῦ κάθε ἀπλοῦ καί ἀνώνυμου Ἑλληνα, ἡ ὁποία μέ τὰ χρόνια δυναμώνει κι ἀντριευόταν, κι ἔφτασε τὸ 1821 ὡς ἐπαναστατικὸς ἀλαλαγμὸς γιά λευτεριά ἢ θάνατο. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κ. Ρωμαῖος γράφει: «*Τὸ κλέφτικο τραγούδι βοήθησε στὴν ψυχικὴ προετοιμασία τοῦ Ἑθνους γιά τὸν μεγάλο ξεσηκωμὸ τοῦ 1821... Πρὶν ἀπὸ τὸν ὄρκο τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, τὸ κλέφτικο τραγούδι ἐπὶ γενεές ὄρκιζε τίς καρδιές τῶν Ἑλλήνων γιά μιὰν ἀποφασιστικὴ προετοιμασία*»⁴³.

Στά 1807 ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας βρίσκεται στὴ Λευκάδα, γιά νά ὀργανώσει τοὺς Ἑπτανήσιους ἐναντίον τῶν κατακτητικῶν σχεδίων τοῦ Ἀλῆ. Ἐκεῖ βρίσκονται καί πολλοὶ ὀπλαρχηγοὶ ἀπὸ τὴ Στερεά, Σουλιῶτες καί ἄλλοι ἀγωνιστὲς ἐπικηρυγμένοι ἀπὸ τὸν Ἀλῆ. Ἡ γνωριμία τοῦ Καποδίστρια μέ τοὺς ἀπροσκύνητους τῶν ἐλληνικῶν βουνῶν ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὸν ψυχικὸ του προσανατολισμὸ. Γράφει ὁ ἴδιος: «*Ἡ ἡμέρα ἦταν ἀπὸ τίς πιό ὁμορφες. Καθισμένοι κάτω ἀπὸ τὴν πυκνὴ σκιά μιᾶς πολὺκλαδῆς καρυδιάς, ὁ σεβασμιώτατος Ἰγνάτιος, ὁ στρατηγὸς Παπαδόπουλος καί ἐγὼ εἴμασταν περικυκλωμένοι ἀπὸ Ἕλληνες καπετάνιους, ὅπως ὁ συνετός καί γενναῖος Μπότσαρης, ὁ ὑπερήφανος Κατσαντώνης καί πολλοὶ ἄλλοι ὀπλαρχηγοί, πού δέν μοῦ εἶναι*

41. Γ. Αποστολάκη, *Τὰ δημοτικὰ τραγούδια*, ὅπ. π., σελ. 89.

42. Κων. Παπαρηγοπούλου, Ἡ δημόδης ποίησις, Ἑλληνικὴ παράδοση, Ἀνθολόγημα, Ο.Ε.Δ.Β., Ἀθήνα 1979, σελ. 17.

43. Κ. Ρωμαίου, Ἡ ποίηση ἑνὸς λαοῦ, ὅπ. π., σελ. 193.

Σ' όλα τά χρόνια τῆς σκλαβιάς, τραγουδώντας ὁ ραγιᾶς ἀφομοιώνει ἀπό τὴν παιδική του ἡλικία τά ἰδανικά τῆς φυλῆς μ' ἓνα τρόπο φυσικό καί πηγαῖο. Στά πανηγύρια, στίς γιορτές καί στοὺς γάμους, κάθε τραγούδι ἔκανε τὴ δική του ἐθνική ἐγγραφή λεβεντιάς, ἠρωτισμοῦ καί προσμονῆς γιὰ τὴν ὥρα τῆς λευτεριάς. Ἔτσι εἶτε τὸ «πάλε μέ χρόνους μέ καιρούς πάλε δικά Σου θά 'ναι» τραγουδοῦσαν, εἶτε τὸ «ἐγὼ γραικός γεννήθηκα, γραικός καί θά πεθάνω», ἓνα ἦταν βέβαιο. Ὅτι τὸ μήνυμα τοῦ τραγουδιοῦ γινόταν ἡ φωνή τῆς καρδιάς τοῦ κάθε ἀπλοῦ καί ἀνώνυμου Ἑλληνα, ἡ ὁποία μέ τά χρόνια δυνάμωνε κι ἀντρειοῦταν, κι ἔφτασε τὸ 1821 ὡς ἐπαναστατικός ἀλαλαγμός γιὰ λευτεριά ἢ θάνατο.

εὐκόλο νά συγκρατήσω τά περιεργὰ ὀνόματα. Γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικό αὐτό κύκλο ἦταν καθισμένοι ἐπίσης κυκλικά καί ὅλοι οἱ ἄλλοι συναγωνιστές τους. Περάσαμε τὸ πρωί, ὡς τὸ μεσημέρι, ἀκούγοντας τοὺς πιὸ εὐγλωττους ὄπλαρχηγούς νά διηγοῦνται μέ ἀπλότητα καί φυσικότητα τά κατορθώματά τους ἐναντίον τῶν Τούρκων. Τὸ μεσημέρι παρέθεσα γεῦμα σέ ὅλους, πού θύμιζε τά συμπόσια τῶν ἠρώων πού περιγράφει ὁ Ὅμηρος. Ἐπακολούθησε μουσική, κλέφτικα ἠρωικά τραγούδια καί χορός»⁴⁴.

Ἀκούγοντάς τους νά τραγουδοῦν καί βλέποντας τὸ λεβέντικο χορό, «συνειδητοποίησε ὁ Καποδίστριας τὴ δύναμη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων καί τὸν ρόλο πού θά μπορούσαν νά παίξουν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος»⁴⁵. Κατάλαβε ὅτι εἶναι ἔτοιμοι γιὰ ἓνα τέτοιο ἔργο καί πρέπει ὅπωςδῆποτε νά τοὺς βοηθήσει.

Ὁ Μακρυγιάννης σ' Ἀπομνημονεύματά του ἀναφέρεται σ' ἓνα γλέντι πού ἔγινε στίς 29 Σεπτεμβρίου 1826 στὴν πολιορκημένη ἀπὸ τὸν Κιουταχὶ ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας. «Τότε ἔκατσε ὁ Γκούρας καί οἱ ἄλλοι καί φάγαμεν ψωμί, τραγουδήσαμεν κ' ἐγλεντήσαμεν. Μέ περικόλεσε ὁ Γκούρας κι ὁ Παπακώστας νά τραγουδήσω, ὅτι εἴχαμεν τόσον καιρὸν ὅπου δέν εἴχαμεν τραγουδήσει... Τραγουδοῦσα καλά. Τότε λέγω ἓνα τραγούδι.

Ὁ ἥλιος ἐβασίλευσε καί τὸ φεγγάρι ἐχάθη
κι ὁ καθαρὸς ἀυγερινὸς πού πάει κοντὰ στὴν πούλια
τά τέσσαρα κουβέντιαζαν καί κρυφοκουβεντιάζουν.
Γυρίζει ὁ ἥλιος καί τοὺς λείει, γυρίζει καί τοὺς κρένει.
Ἐφές ὅπου βασίλευα πίσω ἀπὸ μιὰ ραχούλα,
ἄκ'σα γυναίκεια κλάματα κι ἀντρῶν τά μοιρολόγια
γι' αὐτὰ τά ῥωϊκά κορμιά, στὸν κάμπο ξαπλωμένα
καί μέσ τὸ αἶμα τὸ πολὺ εἶν' ὅλα βουτημένα.
Γιὰ τὴν πατρίδα πήγανε στὸν Ἄδη τά καμμένα.

44. Ἐλ. Κούκου, Ἰωάννης Καποδίστριας, Ἀθήνα 19842, σελ. 28.

45. Ὅπ. π.

Ὁ μαῦρος Γκούρας ἀναστέναξε καί μοῦ λέγει.

– Ἀδελφέ Μακρυγιάννη, σέ καλό νά τό κάμει ὁ Θεός, ἄλλη φορά δέν τραγούδησες τόσο παραπονεμένα. Αὐτό τό τραγούδι σέ καλό νά μᾶς βγεῖ. Εἶχα κέφι, τοῦ εἶπα, ὅπου δέν τραγουδήσαμεν τόσον καιρόν. Ὅτι εἰς τά ὄρδια πάντοτες γλεντούσαμεν.

Ἄρχισε ὁ πόλεμος κι ἄναψε ὁ ντουφεκισμός πολύ. Πῆρα τοὺς ἀνθρώπους μου, πῆγα ἐκεῖ, καθὼς ἤμουν διορισμένος... καί στάθηκα κάμποσο καί πολεμήσαμε. Ἔρχονται μοῦ λένε. Τρέξε, σκοτώθη ὁ Γκούρας εἰς τό πόστο του. Ἐρριξε ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀπάνω εἰς τὴν φωτιά τὸν βάρεσαν εἰς τὸν ἀμύλλιγα καί δέν μίλησε τελείως. Πῆγα, τὸν πήραμεν εἰς τὸν νῶμο καί τὸν βάλαμε σ' ἓνα μπουντρούμι. Τὸν σιγύρισε ἡ φαμελιά του καί τὸν χῶσαμεν»⁴⁶.

Τοὺς πρωταγωνιστές τῆς ἐπαναστάσεως Κολοκοτρώνη καί Νικηταρᾶ ἀκολουθοῦσε στίς μάχες ἓνας κοντός ἄνθρωπος, ἀσθενικός καί κουφός, ὁ Τσοπανάκος. Δέν ἔλειπε ἀπὸ καμιά μάχη. Πάθος του νά φτιάχνει ὄμορφα τραγούδια γιὰ τοὺς ἡρωισμούς τῶν ἀγωνιστῶν, ὅπως τοὺς ζοῦσε. Μετὰ τὴν μάχη στά Δερβενάκια ὁ Νικηταρᾶς τοῦ χάρισε ἓνα ἄλογο γιὰ ἀμοιβή, γιὰ ν' ἀκολουθεῖ πρὸ εὐκόλα τὸν στρατό καί νά τὸν ἐνθουσιάζει μὲ τά τραγούδια του. Ἦταν ὅμως πολύ φτωχός, καί μὲ τό ποιητικὸ του χιοῦμορ ἀπάντησε μ' ἓνα τετράστιχο πού ἔμεινε ἱστορικό.

*«Τό δῶρο σου Νικηταρᾶ
εἶναι ἄλογο χωρὶς οὐρά
ἢ μοῦ στέλνεις καί κριθάρι
ἢ σοῦ στέλνω τό τομάρι.»*

Γιὰ τὸν ρόλο ὅμως τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴ λευτεριά ἀνεπανάληπτο θά μείνει τό περιστατικὸ τοῦ Καραχάλιου –στά 1792– πρωτοπαλλήκαρου τοῦ Ἀνδρούτσου. Ὁ Καραχάλιος μὲ τοὺς σαράντα συντρόφους του αἰχμαλωτίστηκε σέ μιὰ συμπλοκή μὲ τοὺς Τουρκαλβανούς τοῦ Λάλα στὴν Τριπολιτσά. Ὅταν κατάλαβε ὅτι οἱ Τούρκοι ἀποφάσισαν νά τοὺς σφάξουν, παρακάλεσε καί πέτυχε νά τὸν ἀφήσουν τελευταῖο. Στάθηκε τότε στό πλάι τῶν παλληκαριῶν κι ἄρχισε νά τραγουδάει, γιὰ νά τοὺς δίνει θάρρος. Ὁ Καραχάλιος ἀποκεφαλίστηκε τελευταῖος τραγουδώντας⁴⁷.

Τὸν παιδευτικὸ ρόλο τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀποκαλύπτει ἐπιγραμματικά ἡ συμβουλή τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, πού προσπαθοῦσε, ὅταν ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Ἑλλάδα, νά τελειοποιεῖ τὴν γλωσσικὴ τῆς ἔκφραση καί νά μελετᾷ τὴν ἰδιοσυστασία τῆς ψυχῆς τοῦ Ἑλληνα. Συνιστᾷ λοιπὸν ὁ Ἐφταλιώτης σέ ἐπιστολή του. «Μὴν τά περιφρονεῖτε τά δημοτικά μας τραγούδια. Θά γυμνάσουν τό νοῦ σας νά συλλογιέται τά ρωμαίικα»⁴⁸.

Στά χρόνια μας ὁ ποιητὴς Γεώργιος Σεφέρης, μιλώντας τό 1963 «γιὰ τὴν νεότερη ἑλληνικὴ παράδοση» στὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία, κατὰ τὴν ἀπονομή τοῦ βραβείου Νόμπελ τῆς Λογοτεχνίας, διάλεξε ἓνα νανούρισμα ν' ἀναλύσει, πού μετὰ τὴ σφαγὴ τῆς Χίου ἔγινε μοιρολόγι μὲ τὴν προσθήκη τοῦ τελευταίου στίχου, θέλοντας νά δεῖξει τί ὑψηλῆς ποιητικῆς τέχνης δείγματα ἔχει ἡ λαϊκὴ μας παράδοση. Θρηνώντας ἡ μάνα γιὰ τό χαμό τοῦ παιδιοῦ τῆς λέει:

---

46. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθῆνα 1947, ἔκδ. Βαγιονάκη, σελ. 285-6.

47. Κ. Ρωμαίου, *Ἡ ποίηση ἑνὸς λαοῦ*, ὅπ. π., σελ. 211.

48. *Ἀλληλογραφία Π. Δέλτα*, ἐπιμ. Ε. Λευκοπαρίδη, Ἀθῆνα 1956, ἔκδ. Ἑστίας, σελ. 148.

«Εγώ γιά τό χατήρι σου τρεῖς βάρδιες εἶχα βάλει
εἶχα τόν ἥλιο στά βουνά καί τόν αἶτό στούς κάμπους
καί τόν βοριά τόν δροσερό τόν εἶχα στά καράβια.
Μά ὁ ἥλιος ἐβασίλεψε κι ὁ αἶτός ἀποκοιμήθη
καί τόν βοριά τόν δροσερό τόν πῆραν τά καράβια,
κι ἔτσι τοῦ δόθηκε καιρός τοῦ χάρου καί σέ πῆρε»⁴⁹.

Αὐτό εἶναι ἀπόδειξη τοῦ πόσο ζωντανό εἶναι ἀκόμη καί σήμερα τό πνεῦμα καί ἡ τέχνη τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Τό κλέφτικο τραγούδι, πού ἔκανε τά παλληκάρια νά ζοῦν καί νά πεθαίνουν σάν ἥρωες, πέτυχε κι ἓνα ἄλλο θαῦμα. Τύχη μοναδική τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς νά ζήσει ἐκεῖνη τήν ἐποχή ἑνας γνήσιος ποιητής, ὁ Διονύσιος Σολωμός. «Χωρίς τόν Σολωμό... θά πῆγαινε... γιά πάντα χαμένη ὅλη ἐκεῖνη ἡ πυρκαϊά τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς...»⁵⁰. Ἀλλά καί «χωρίς τόν ἀγῶνα τοῦ εἰκοσιένα, χωρίς τό καθολικό ξεσπικωμό τοῦ Γένους, δέν ἔφθανε ὁ Σολωμός νά συλλάβει τή μορφή τῆς θεᾶς ἐλευθερίας»⁵¹. Ὁ Σολωμός ἀνακάλυψε στό δημοτικό τραγούδι θησαυρούς πρωτόγνωρους, μελέτησε τό δημοτικό τραγούδι, γοπεύτηκε τόσο, πού ἔκανε καί δική του συλλογή δημοτικῶν τραγουδιῶν. Καί ὅπως βεβαιώνει βιογράφος του, ἀκολουθοῦσε συχνά ἓνα φτωχό γέρο τοῦ νησιοῦ του, τόν Νικόλαο Κοκονδρή, καί τόν παρακινοῦσε νά τοῦ τραγουδάει δημοτικά τραγούδια.

«Ἄν λοιπόν», γράφει ὁ Ἀποστολάκης, «ὁ δημοτικός ποιητής τραγούδησε τό γλυκοχάραμα τῆς λευτεριάς, ὁ Σολωμός ἀλάλαξε ἀπό χαρά στόν Ὑμνο μέ τήν ὀλόγιον ἀνατολή της. Ἄν τό κλέφτικο τραγούδι ὕμνησε τά ἐξαιρετικά ἀλλά λιγοστά ἄτομα, ὁ Σολωμός ἐδόξασε μέ τόν ὕμνο τόν ἐλεύθερο λαό»⁵². Ἡ λεβεντιά τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μεταστοιχειώθηκε στό Σολωμό σέ ποίηση ὑψηλῆς μορφῆς.

Ἐγγραφε ὁ Ἅγιος Θέρος γιά τήν ἀξία τῆς δημοτικῆς ποιήσεως: «Τά τραγούδια μας εἶναι πνευματικά ριζοθέμελα τῆς πατρίδας μας, καί γιά τοῦτο στέκουν μνημεῖα ἀξετίμητα τῆς ἐθνικῆς μας λογοτεχνίας καί κλείνουν μέσα τους γενναῖα συναισθήματα... Χρεωστεῖ νά τά ἔχει γκόλφι σταυρό ἡ ἐλληνική διανόηση καί νά τά ρουφάει δρακοντοβότανο ἡ νέα γενιά»⁵³.

Ὅμως σήμερα οὔτε ἡ ἐλληνική διανόηση ἔχει τά δημοτικά τραγούδια γκόλφι-σταυρό, οὔτε οἱ νέοι μας ὑποφιάζονται πῶς σ' αὐτά θά βροῦν τό δρακοντοβότανο πού θά τοὺς κάνει ν' ἀνθέξουν στίς ληστρικές ἐπιθέσεις πού πασχίζουν νά κουρσέψουν τήν ψυχή τους. «Κι αὐτό πρέπει νά νιώσουν ὅσοι τρέχουν πίσω ἀπό τά ξένα πρότυπα τοῦ τελευταίου ταχυδρομείου. Ὅτι στή διεθνή πνευματική ὀρχήστρα τίποτε δέν προσφέρουν τά μικρά ἔθνη ἂν δέν συμβάλουν μέ τό δικό τους ὄργανο»⁵⁴.

Σήμερα τό δημοτικό τραγούδι εἶναι ἓνα ἀπόμακρο παρελθόν, ἰδιαίτερα γιά τοὺς νέους. Δέν εἶναι ὀργανικό στοιχεῖο τῆς παιδείας μας, ὅπως θά ἔπρεπε. Κατίντησε εἶδος μουσειακό. Τῆ ζεστή καρδιά τοῦ λαοῦ πού πάλλει λεβέντικα στό δημοτικό τραγούδι δέν φροντίσαμε νά τήν ἀκούσουν, νά τήν νιώσουν οἱ νέοι μας, ξιπασμένοι καθῶς εἴμαστε ἀπό τίς ξενόφερτες γνώσεις μας.

49. Κ. Ρωμαίου, *Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες*, Ἀθήνα 1974, σελ. 172-3.

50. Γ. Αποστολάκη, «Τό πνεῦμα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ», ὅπ. π., σελ. 336.

51. Ὅπ. π.

52. Ὅπ. π.

53. Ἅγ. Θέρου, «Τά τραγούδια τῶν Ἑλλήνων», *Ἑλληνική Δημιουργία* 9 (1952), τεῦχ. 97, σελ. 208.

54. Σπ. Μελά, *Τά τραγούδια τῶν Ἑλλήνων*, ὅπ. π., σελ. 201.

Πρότυπα τέτοιας λεβεντιάς έχουν ανάγκη οί νέοι μας σήμερα. Πρότυπα πού νά γίνουν σημεία αναφορᾶς καί ἐμπνεύσεως, καί τότε θά μπορούμε νά τούς ποῦμε αὐτό πού ἔγραφε ὁ Θωμαζαῖος πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὑποδεικνύοντας ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως τὰ κλέφτικα τραγούδια: «Σύναξε, ὦ Ἑλλάς καλότυχη, σύναξε τοῦτα τὰ δείγματα τῆς αἰωνίου σου δόξης, σύναξέ τα ὡσάν ἱερά λείψανα ἀρχαίων ναῶν, ὡσάν ἀκριβὰ συντρίμματα ἀρχαίων ἀγαλμάτων. Ἐάν θέλεις κάτι νά μιμηθεῖς, τὰ ἐδικά σου μιμήσου».

Ὁ λαβωμένος καπετάνιος τὴν ὥρα πού ψυχομαχᾷ ἀφήνει παραγγελιά γιὰ τὸ γιό του πού νὰ μικρὸς κι ἀπ' ἄρματα δέν ξέρει.

*Καί σάν διαβεῖ τὰ δεκαεννιά καί γίνει παλληκάρη
ἐλάτε νά ξεθάψετε τὰ δόλια τ' ἄρματά μου
πού τὰ ἔχωσα στὴν ἐκκλησιά, μέσα στὸ Ἅγιο Βῆμα⁵⁵.*

Ἄρματα τιμημένα γιὰ τὸν νεοέλληνα τὸ πνεῦμα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ἰδανικὸ τῆς λεβεντιάς. Αὐτὸ «πού ἄλλος λαὸς δέν τὸ τραγουδῆσε, γιατί βέβαια δέν τὸ ἴωσε»⁵⁶. Τὴ λεβεντιά πού συναντᾶς στοὺς μεγάλους ἀγῶνες καί στὰ μικρὰ κι ἀσίμαντα τῆς ζωῆς. «Λεβεντιά τοῦ Ἑλληνα εἶναι τὸ ἰδανικὸ Πρωτέας, πού δέν μπορεῖ ξένος νοῦς νά τὸ συλλάβει»⁵⁷. Ἀλλάζει χίλιες μορφές –σάν τὸν Πρωτέα– σέ πόλεμο ἢ εἰρήνη, μὰ μένει πάντα ἡ ἴδια ἔκφραση τῆς ἀσυμβίβαστης, τῆς πραγματικὰ λεύτερης ψυχῆς. Πρότυπα τέτοιας λεβεντιάς ἔχουν ἀνάγκη οἱ νέοι μας σήμερα. Πρότυπα πού νά γίνουν σημεία αναφορᾶς καί ἐμπνεύσεως, καί τότε θά μπορούμε νά τούς ποῦμε αὐτό πού ἔγραφε ὁ Θωμαζαῖος πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὑποδεικνύοντας ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως τὰ κλέφτικα τραγούδια:

«Σύναξε, ὦ Ἑλλάς καλότυχη, σύναξε τοῦτα τὰ δείγματα τῆς αἰωνίου σου δόξης, σύναξέ τα ὡσάν ἱερά λείψανα ἀρχαίων ναῶν, ὡσάν ἀκριβὰ συντρίμματα ἀρχαίων ἀγαλμάτων. Ἐάν θέλεις κάτι νά μιμηθεῖς, τὰ ἐδικά σου μιμήσου»⁵⁸.

Αὐτὴν τὴν λεβεντιά χρέος νά ξεθάψουμε ἀπ' τῆς φυλῆς τ' Ἅγιο Βῆμα, σ' ἐποχές ὀριακές, ὅπως ἡ δική μας, γιὰ νά δείξει στὸν καθένα τὸ χρέος του. Καί τότε, ὅπως κι ἂν ἔλθουν τὰ πράγματα, θά μπορούσε καί γιὰ τὴ γενιά μας νά ξαναπεῖ ὁ λαϊκὸς ποιητής,

χιόνι ἔτρωγαν, χιόνι ἔπιναν καί τὴ φωτιά βαστοῦσαν.

ΖΩΗ ΓΚΕΝΑΚΟΥ

τ. Ἐπικ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

---

55. Σοφ. Δημητρακοπούλου, *ὄπ. π.*, σελ. 104.

56. Κ. Παπαρχίστου, *ὄπ. π.*, σελ. 351.

57. *ὄπ. π.*

58. Θωμαζαίου, «Μιά λησμονημένη κρίση γιὰ τὴ δημοτικὴ μας ποίηση», *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* 5 (1952), τεύχ. 48, σελ. 193.

ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Σὲ προηγούμενη μελέτη μας ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν Ἀκτίνων¹ σταθίκαμε στὴ μεγάλη μορφή τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρα καὶ στὴ σπουδαία προσφορά του στὴ συνάντηση καὶ γόνιμη σύνθεση τῆς χριστιανικῆς πίστεως μὲ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα ἀκόμη μεγαλύτερο ἀνοιγμα πρὸς τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ παιδεία πραγματοποιεῖ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς († πρὸ τοῦ 215 μ.Χ.), ὁ «πρῶτος χριστιανὸς λόγιος», ὅπως γράφουν γι' αὐτὸν οἱ Berthold Altaner² καὶ F. L. Cross³.

Γιὰ τὸν Κλήμεντα δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε. Ὁ Walther Völker, πολὺ χαρακτηριστικά, παρομοιάζει τὴν ἐμφάνισή του μὲ τὴν ξαφνικὴ καὶ μυστηριώδη ἐμφάνιση ἑνὸς μετεωρίτη⁴. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ μιὰ πρόχειρη ματιὰ στὰ ἔργα του ἀρκεῖ, γιὰ νὰ ἐντυπωσιασθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπίστευτη εὐρυμάθειά του, τὴν ὁποία ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ ἐπιδεικνύει.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς στάσης ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας,

στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα βρίσκουμε μέχρι ἑνὸς σημείου τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σκεπτικὸ ποὺ εἶδαμε καὶ στὸν Ἰουστίνo: Ἄν σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ Ἕλληνες ἔχουν συλλάβει καὶ πεῖ κάποια πράγματα τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας, γράφει ὁ Κλήμης, ὅπωςδήποτε οἱ περιπτώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς κατὰ θεῖαν οἰκονομίαν· ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη θελήσει κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι αὐτὸ συνέβη «κατὰ συντυχίαν», καὶ πάλι, ἢ «συντυχία» αὐτὴ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ⁵. Μὲ αὐτὸ τὸ

1. Γιάννη Κ. Τσέντου, «Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς καὶ ἡ προσφορά του στὴ σύνθεση χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἑλληνικῆς παιδείας», Ἀκτίνες 791 (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2022), σελ. 15-23.
2. Berthold Altaner, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, zweite, erweiterte Auflage, Verlag Herder, Freiburg 1950², σελ. 160.
3. F. L. Cross, *The early Christian Fathers*, Gerald Duckworth & Co., London 1960, σελ. 119.
4. Walther Völker, *Der wahre Gnostiker nach Clemens Alexandrinus*, Akademie-Verlag / J. C. Hinrichs Verlag, Berlin / Leipzig 1952, σελ. 1.

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, ed. O. Stählin, L. Früchtel καὶ U. Treu, Α', τθ' 94, 1.1-2.1: «Ἐῖτ' οὖν κατὰ περίπτωσιν φασιν ἀποφθέγασθαι τινα τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας τοὺς Ἕλληνας, θείας οἰκονομίας ἢ περιπτώσεως (οὗ

σκεπτικό, ο Κλήμης, όπως ακριβώς και ο Ιουστίνος νωρίτερα με τη θεωρία του *σπερματικού λόγου*, μπορεί να μην αντιμετωπίζει τον ελληνικό πολιτισμό ως αντίπαλο του χριστιανισμού, αλλά να βλέπει τις κατακτήσεις του ελληνικού πνεύματος ως μέρος του σοφού σχεδίου της Θείας Πρόνοιας.

Κατά τον Κλήμεντα τον Άλεξανδρέα, η ελληνική παιδεία, και ιδιαίτερα η φιλοσοφία, είναι πολύτιμο εφόδιο για την πνευματική άνοδο του ανθρώπου. Με λίγα λόγια, ο ύψηλός στόχος που έχει ενώπιόν του ο άνθρωπος είναι κατά τον Κλήμεντα η εξύψωση της απλής πίστεως σε αληθινή γνώση, όπου ο πιστός θα μπορεί να γίνει αληθινά «γνωστικός» και να γνωρίζει πραγματικά τί πιστεύει. Ξίζει να σημειωθεί ότι ο αληθινά «γνωστικός» του Κλήμεντα συνδυάζει απόλυτα πίστη και γνώση, ενώ, ως γνωστόν, κατά τους αίρετικούς Γνωστικούς η πίστη και η γνώση είναι στοιχεία αντιπατά. Αντίθετα λοιπόν από αυτούς, ο Κλήμης τονίζει ότι η πίστη είναι η πρώτη και κύρια προϋπόθεση της αληθινής γνώσεως, τόσο αναγκαία, «*ὅσο αναγκαία είναι σε αυτόν που ζη σε αυτόν τον κόσμο για τη ζωή ή αναπνοή*», και προσθέτει ότι «*δεν είναι δυνατόν χωρίς την πίστη να επακολουθήσει γνώση*» και ότι η πίστη «*είναι η κρηπίδα της αληθείας*»⁶ και «*ὁ γνωστικός πατάει στέρεα στην πίστη*»⁷.

Στην προσπάθεια όμως του ανθρώπου να επιτύχει τον ύψηλό του στόχο και να

ύψωθεί από την κρηπίδα της πίστεως στην αληθινή γνώση, η συνδρομή της ελληνικής παιδείας και φιλοσοφίας αποδεικνύεται πολύτιμη. Κινούμενος σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, ο Κλήμης δεν φρίδεται ἐγκωμίων για τη φιλοσοφία, το μέγιστο αυτό κατόρθωμα του ελληνικού πνεύματος, και αναδεικνύεται στον μεγαλύτερο μεταξὺ τῶν Πατέρων ὑμνητὴ της ελληνικής φιλοσοφίας.

Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι ο Κλήμης υιοθετεί ἀπέναντι στην ελληνική φιλοσοφία μία στάση τυφλής και αστόχαστης αποδοχής. Ἡ ελληνική παιδεία και φιλοσοφία, γράφει ο Κλήμης, είναι θεόσταλτη, δῶρο τοῦ Θεοῦ στους ανθρώπους, καθ' ὃν περιήτου τρόπο θεόσταλτη είναι και η τόσο ευεργετική βροχή. Ἀλλά, συμπληρώνει, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η βροχή πέφτει ὁμοίως και στο γόνιμο ἔδαφος και στην κοπριά και στα δώματα, και χάρη σε αυτή φυτρώνουν τὰ πὼ ἀπαραίτητα για τη ζωή μας φυτὰ και δένδρα, ἀλλὰ φυτρώνουν ὁμοίως και κάθε λογῆς παράσιτα⁸. Κάπως ἔτσι πρέπει να δοῦμε κατά τον Κλήμεντα και την ελληνική παιδεία και φιλοσοφία, η ὁποία είναι μὲν θεόσταλτη, δῶρο τοῦ Θεοῦ στους ανθρώπους, χωρίς βεβαίως αὐτὸ να σημαίνει κατ' ἀνάγκη πὼς ὅσοι τη δέχθηκαν σάθηκαν ἀντάξιοι τοῦ θείου αὐτοῦ δώρου.

Ἡ παρομοίωση αὐτὴ της ελληνικής παιδείας και φιλοσοφίας με τη θεόσταλτη και ευεργετικὴ βροχὴ θυμίζει βεβαίως ἐκπληκτικὰ τὴν πολὺ γνωστὴ εὐαγγελικὴ

γὰρ ταῦτόματον ἐκθειάσει τις διὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς φιλοτιμίαν), εἴτε κατὰ συντυχίαν, οὐκ ἀπρονόπτως ἢ συντυχίαν».

6. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Β', ἄ' 31, 3.1-6: «*Στοιχείων γόνν <οὐσῶν> τῆς γνώσεως τῶν προειρημένων ἀρετῶν στοιχειωδέστεραν εἶναι συμβέβηκε τὴν πίστιν, οὕτως ἀναγκαίαν τῷ γνωστικῷ ὑπάρχουσαν, ὡς τῷ κατὰ τὸν κόσμον τόνδε βιοῦντι πρὸς τὸ ζῆν τὸ ἀναπνεῖν· ὡς δ' ἄνευ τῶν τεσσάρων στοιχείων οὐκ ἔστι ζῆν, οὐδ' ἄνευ πίστεως γνῶσιν ἐπακολουθῆσαι. Αὕτη τοίνυν κρηπίς ἀληθείας*».

7. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Β', ια' 51, 3.1: «*Πέπτηγεν οὖν τῇ πίστει ὁ γνωστικός*».

8. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ζ' 37, 1.1-2.1: «*Καταφαίνεται τοίνυν προπαιδεία ἢ Ἑλληνικὴ σὺν και αὐτῇ φιλοσοφίᾳ θεόθεν ἦκειν εἰς ἀνθρώπους οὐ κατὰ προηγούμενον, ἀλλ' ὄν τρησπον οἱ ὑετοὶ καταρρίγνυνται εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν και εἰς τὴν κοπρίαν και ἐπὶ τὰ δώματα. Βλαστάνει δ' ὁμοίως και πόα και πυρός, φύεται δὲ και ἐπὶ τῶν μνημάτων συκῆ και εἴ τι τῶν ἀναιδεστέρων δένδρων, και τὰ φυόμενα ἐν τύπῳ προκύπτει τῶν ἀληθῶν, ὅτι τῆς αὐτῆς τοῦ ὑετοῦ ἀπέλαυσε δυνάμεως, ἀλλ' οὐ τὴν αὐτὴν ἔσχικε χάριν τοῖς ἐν τῷ πῶνι φρεῖσιν ἦτοι ξηρανθέντα ἢ ἀποτιλθέντα*».

παραβολή του σπορέως⁹. Τοῦτο εἶναι χρήσιμο νὰ τὸ ἔχουμε κατὰ νοῦν, γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ παρομοίωση δὲν μειώνει καθόλου τὴν ἀξία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας, ὅπως ἀκριβῶς δὲν μειώνεται στὸ ἐλάχιστο καὶ ἡ ἀξία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ὅπως ὁ σπόρος τῆς παραβολῆς¹⁰, πέφτει πότε «*παρὰ τὴν ὁδόν*», πότε «*ἐπὶ τὴν πέτραν*», πότε «*ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν*» καὶ πότε «*εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν*».

Ὁ Κλήμης λοιπὸν δὲν ἀποδέχεται τυφλὰ καὶ ἀστόχαστα ὅλες τὶς φιλοσοφικῆς περιπλανήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Γνωρίζει τὴν προειδοποίηση τοῦ ἀποστόλου, «*Βλέπετε μὴ τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν*»¹¹. Ἀλλὰ ὁ Κλήμης διευκρινίζει ὅτι αὐτὴ ἡ προειδοποίηση δὲν ἀφορᾷ ὅλη τὴ φιλοσοφία γενικὰ, ἀλλὰ τὴ φιλοσοφία ποὺ ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπο νὰ πλησιάσει στὸν Θεό, καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὸν ἡδονισμὸ τῶν Ἐπικουρείων καὶ τὴν ἀντίληψη τῶν Στωικῶν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὕλη, θυμίζοντας μάλιστα ὅτι οἱ Ἐπικουρεῖοι καὶ οἱ Στωικοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ μνημονεύονται ρητῶς στὶς *Πράξεις τῶν ἀποστόλων* γιὰ τὴν ἀπορηπτική τους στάση ἔναντι τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος κατὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἀποστόλου στὴν Ἀθήνα¹².

9. Λουκ., ν' 4-15.

10. Ὁ.π., ν' 11: «*Ἔστι δὲ αὕτη ἡ παραβολή. Ὁ σπόρος ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ*».

11. Κολοσσ., β' 8.

12. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, ed. O. Stählin, L. Früchtel καὶ U. Treu, Α', ια' 50, 5.1 – 51, 2.1: «*Βλέπετε μὴ τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου καὶ οὐ κατὰ Χριστόν*», *φιλοσοφίαν μὲν οὐ πᾶσαν, ἀλλὰ τὴν Ἐπικουρείον, ἧς καὶ μέμνηται ἐν ταῖς Πράξεσιν τῶν ἀποστόλων ὁ Παῦλος, διαβάλλων, πρόνοιαν ἀναυροῦσαν καὶ ἡδονὴν ἐκθειάζουσαν, καὶ εἰ δὲ τις ἄλλη τὰ στοιχεῖα ἐκτετίμηνεν μὴ ἐπιστήσα-*

Οἱ παραπάνω διακριβώσεις καὶ διευκρινίσεις ἀπλῶς ὀριοθετοῦν τὴ βαθύτατη ἐκτίμηση ποὺ τρέφει ὁ Κλήμης γιὰ τὸν ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγο. Πραγματικά, μὲ αὐτὲς τὶς διακριβώσεις καὶ διευκρινίσεις, ἡ ἐκτίμηση τοῦ Κλήμεντα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγο δὲν θὰ μπορούσε

Ὁ Κλήμης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Ἰουστίνος νωρίτερα μὲ τὴ θεωρία τοῦ σπερματικοῦ λόγου, μπορεῖ νὰ μὴν ἀντιμετωπίζει τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ὡς ἀντίπαλο τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ νὰ βλέπει τὶς κατακτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὡς μέρος τοῦ σοφοῦ σχεδίου τῆς Θείας Πρόνοιας.

νὰ εἶναι πιὸ ρητὴ καὶ ἀπερίφραστη. Ὁ Κλήμης δὲν νιώθει πλέον κανένα πρόβλημα νὰ χαρακτηρίζει τὸν Πλάτωνα «*φιλαλήθη, καὶ σχεδὸν θεοφοροῦμενο*»¹³, νὰ τὸν ἐπαινεῖ γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων του καὶ νὰ δηλώνει ὅτι «*σὲ ὅλους γενικὰ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παιδεία, ὑπάρχει μιὰ σταλαγματιὰ κάποιας ἀπόρροιας θεϊκῆς*»¹⁴.

σα τὴν ποιητικὴν αἰτίαν τούτοις, μηδὲ ἐφαντάσθη τὸν δημιουργόν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Στωϊκοί, ὧν καὶ αὐτῶν μέμνηται, σώμα ὄντα τὸν Θεὸν διὰ τῆς ἀτιμοτάτης ὕλης πεφοιτηκέναι λέγουσιν, οὐ καλῶς». Πρβ. Πράξ., ιζ' 18: «Τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἐπικουρείων καὶ Στωϊκῶν φιλοσόφων συνέβαλλον αὐτῷ, καὶ τινες ἔλεγον, Τί ἂν θέλοι ὁ σπερμολόγος οὗτος λέγειν; οἱ δὲ, Ἐξῶν δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι ὅτι τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν ἀνάστασιν εὐηγγελίζετο».

13. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ν' 42, 1.1-2.
14. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς*

Ἡ ἐκτίμηση τοῦ Κλήμεντα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ρητὴ καὶ ἀπερίφραστη.

Ὁ Κλήμης δὲν νιώθει πλέον κανένα πρόβλημα νὰ χαρακτηρίζει τὸν Πλάτωνα «φιλαλήθη, καὶ σχεδὸν θεοφορούμενο», νὰ τὸν ἐπαινῆ γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων του καὶ νὰ δηλώνει ὅτι «σὲ ὅλους γενικὰ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παιδεία, ὑπάρχει μιὰ σταλαγματιὰ κάποιας ἀπόρροιας θεϊκῆς».

Κατὰ τὸν Κλήμεντα, ὅπως εἶδαμε, «ἡ ἑλληνικὴ προπαιδεία καὶ ἡ φιλοσοφία δόθηκαν στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν Θεό»¹⁵. Ὁ Κλήμης μάλιστα εἶναι τόσο ἀνοικτὸς ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ὥστε φθάνει μέχρι τὸ σημεῖο νὰ γράφει ὅτι «ὁ Ζεὺς ποὺ ὑμνεῖται στὰ ποιήματα καὶ τὰ πεζὰ συγγράμματα ὑψώνει τὴ σκέψη μας στὸν Θεό»¹⁶. Ἡ φιλοσοφία, ἐξάλλου, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Κλήμης, εἶναι ἀναζητήσιμη τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ἀλήθειας γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Κύριος εἶπε «ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια»¹⁷, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι προπαιδεία τῆς ἐν Χριστῷ ἀναπαύσεως καὶ γυμνάζει τὸν νοῦ καὶ διεγείρει τὴ σύνεση καὶ γεννᾷ ἀγχίνοια¹⁸. Ἡ σύμφωνη πρὸς τὴ θεία πα-

ράδοση φιλοσοφία, κατὰ τὸν Κλήμεντα, ὄχι μόνον δὲν ἀναιρεῖ τὴν πρόνοια, ἀλλὰ τοῦναντίον τὴ στερεώνει καὶ τὴ βεβαιώνει, καθὼς, ἂν ἔλειπε αὐτή, ὀλόκληρη ἡ περὶ τὸν Σωτῆρα οἰκονομία θὰ φαινόταν σὰν ἓνα παραμῦθι¹⁹.

Ὁ Κλήμης δὲν κουράζεται νὰ ἐπαναλαμβάνει ὅτι τὰ κατορθώματα τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου ἀνάγονται στὸ σοφὸ σχέδιο καὶ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Ἄλλωστε, σκέπτεται, ὅλα τὰ καλὰ ἔχουν τὴν αἰτία τους στὸν Θεό, καὶ εἶναι φυσικὸ αὐτὸ νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία²⁰. Ὁ Κλήμης, μάλιστα, δὲν διστάζει νὰ πεῖ ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία παιδαγωγοῦσε τοὺς Ἑλλήνες εἰς Χριστόν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ μωσαϊκὸς νόμος παιδαγωγοῦσε τοὺς Ἑβραί-

¹⁵ Ἑλληνας, ed. C. Mondésert, ζ' 68, 2.1-3.1: «Εὖ γε, ὦ Πλάτων, ἐπαφᾶσαι τῆς ἀληθείας· ἀλλὰ μὴ ἀποκάμης· ξύν μοι λαβοῦ τῆς ζητήσεως τάγαθοῦ πέρι· πᾶσιν γὰρ ἀπαξιαπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους ἐνδιατρίβουσιν ἐνέστακταί τις ἀπόρροια θεϊκῆ».

15. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς, ed. O. Stählin, L. Früchtel καὶ U. Treu, Α', ζ' 37, 1.1-2: «Καταφαίνεται τοίνυν προπαιδεία ἡ ἑλληνικὴ σὺν καὶ αὐτῇ φιλοσοφίᾳ θεόθεν ἡκείναι εἰς ἀνθρώπους».

16. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Ε', ιδ' 101, 4.6-7: «Ὁ γὰρ διὰ τῶν ποιημάτων καὶ καταλογάδην συγγραμμάτων ἀδόμενος Ζεὺς τὴν ἔνοιαν ἐπὶ τὸν Θεὸν ἀναφέρει».

17. Ἰω., ιδ' 6: «Λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, Ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή· οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν Πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ».

18. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 32, 4.1-5:

«Φαμὲν τοίνυν ἐνθένδε γυμνῶ τῷ λόγῳ τὴν φιλοσοφίαν ζήτησιν ἔχειν περὶ ἀληθείας καὶ τῆς τῶν ὄντων φύσεως (ἀλήθεια δὲ αὐτή, περὶ ἧς ὁ Κύριος αὐτὸς εἶπεν, "Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια", τὴν τε αὐτὴν προπαιδείαν τῆς ἐν Χριστῷ ἀναπαύσεως γυμνάζειν τὸν νοῦν καὶ διεγείρειν τὴν σύνεσιν ἀγχίνοιαν γεννῶσαν ζητητικὴν διὰ φιλοσοφίας ἀληθοῦς».

19. 0114 Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ια' 52, 2.1-3: «Ἡ γὰρ κατὰ τὴν θεῖαν παράδοσιν φιλοσοφία ἴσθησι τὴν πρόνοιαν καὶ βεβαίῃ, ἧς ἀναρεθείσης μῦθος ἡ περὶ τὸν σωτῆρα οἰκονομία φαίνεται».

20. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 28, 2.1-3.1: «Πάντων μὲν γὰρ αἰτίαι τῶν καλῶν ὁ Θεός, ἀλλὰ τῶν μὲν κατὰ προηγούμενον ὡς τῆς τε διαθήκης τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας, τῶν δὲ κατ' ἐπακολούθημα ὡς τῆς φιλοσοφίας».

ους»²¹. Διότι ἡ φιλοσοφία, στὰ μάτια τοῦ Κλήμεντα, προετοιμάζει καὶ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἀνθρώπου στὸν Χριστό²². Ὅπως ἐξηγεῖ, ἡ ὁδὸς τῆς ἀληθείας εἶναι μὲν μία, ἀλλὰ σὲ αὐτὴν, σὰν σὲ ποταμὸ ποὺ κυλάει αἰώνια, ἐκβάλλουν τὰ ὕδατά τους πολλοὶ μικρότεροι ποταμοί²³. Ὁ ποταμὸς ποὺ κυλάει αἰώνια εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, ἐνῶ ὁ μωσαϊκὸς νόμος καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐξίσου καὶ τὰ δύο, μποροῦν νὰ ἰδωθοῦν ὡς μικρότεροι ποταμοὶ ποὺ ἱστορικὰ συνέκλιναν σὲ αὐτὴν. Ἔτσι ὅμως, ὅπως σχολιάζει ὁ Hans Freiherr von Campenhausen, οἱ κλασικοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ «βάββαροι» προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης φαίνονται νὰ βρίσκονται σχεδὸν ἀπολύτως στὸ ἴδιο ἐπίπεδο οἱ μὲν μὲ τοὺς δέ, ὡς πρόδρομοὶ τῆς ἀλήθειας ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν Χριστό²⁴.

Καὶ ὁ Κλήμης δὲν περιορίζεται στὴν ἔξαρση αὐτῆ τῆς ἱστορικῆς προσφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Προσθέτει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὄχι μόνον ἦταν ἀναγκαία στοὺς Ἕλληνες πρὶν τὴν παρουσία τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τώρα, στὴ μετὰ Χριστὸν ἐποχὴ, ἀποδεικνύεται χρήσιμη πρὸς θεοσέβειαν, καθὼς ἀποτελεῖ πολὺτιμη προπαιδεῖα²⁵. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία μπορεῖ μὲν κατὰ τὸν Κλήμεντα νὰ ἀδυνατεῖ νὰ

συλλάβει τὸ μέγεθος τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ νὰ μὴ δίνει ἀφ' ἑαυτῆς τὴ δύναμη γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, «ἀλλὰ προετοιμάζει τὴν ὁδὸ πρὸς αὐτὴ μὲ τὴ βασιλικώτατη διδασκαλία, σωφρονίζοντας, καὶ δίνοντας πρότυπα ἡθους, καὶ ὁδηγώντας στὴν παραδοχὴ τῆς ἀλήθειας τὸν ἄνθρωπο ποὺ δοξάζει τὴν πρόνοια»²⁶.

Ὁ Κλήμης αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νὰ κάνει ἐδῶ μιὰ διευκρίνιση, «διὰ τοὺς φιλεγκλήμονας», ὅπως λέει χαρακτηριστικά, δηλαδὴ γιὰ νὰ προλάβει τοὺς ἐριστικούς καὶ φιλοκατήγορους. Ἡ διευκρίνιση αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἡ φιλοσοφία εἶναι μὲν «συναίτια καὶ συνεργὸς τῆς ἀληθοῦς κατανόησης», καθὼς εἶναι ἀναζητήση τῆς ἀλήθειας καὶ πολὺτιμη προπαιδεῖα γι' αὐτὸν ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ξέρει τί πιστεύει, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ συναίτια καὶ συνεργὸς εἶναι καὶ αἰτία καὶ συνεκτικὴ τῆς πίστεως, μὲ δεδομένο ὅτι, ὅπως ἀναγνωρίζει, σχεδὸν οἱ πάντες ἔχουν δεχθεῖ τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν προπαιδεῖα τῆς ἐγκυκλίου παιδείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μερικοὶ μάλιστα χωρὶς καὶ νὰ ξέρουν γράμματα²⁷. Ἀλλὰ ὁ

21. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 28, 3.2-3: «Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὐτὴ τὸ Ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν».

22. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 28, 3.4-4.1: «Προπαρασκευάζει τοίνυν ἡ φιλοσοφία προοδοποιούσα τὸν ὑπὸ Χριστοῦ τεκειούμενον».

23. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 29, 1.1-2.1: «Μία μὲν οὖν ἡ τῆς ἀληθείας ὁδός, ἀλλ' εἰς αὐτὴν καθάπερ εἰς ἄεναον ποταμὸν ἐκρέουσι τὰ ρεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν».

24. Hans Freiherr von Campenhausen, *The Fathers of the Greek Church*, σελ. 30.

25. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 28, 1.1-3: «Ἦν μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἑλλήσιν ἀναγκαία φιλοσοφία, νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεῖα τις οὕσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρπουμένοις».

26. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ι' 80, 6.1-5: «Ἄλλ' εἰ καὶ μὴ καταλαμβάνει ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὸ μέγεθος τῆς ἀληθείας, ἔτι δὲ ἐξασθενεῖ πράττειν τὰς κυριακὰς ἐντολάς, ἀλλ' οὖν γε προκατασκευάζει τὴν ὁδὸν τῆ βασιλικωτάτη διδασκαλία, ἀμῆ γέ πη σωφρονίζουσα καὶ τὸ ἦθος προτυποῦσα καὶ προστυφοῦσα εἰς παραδοχὴν τῆς ἀληθείας <τὸν> τὴν πρόνοιαν δοξάζοντα».

27. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', κ' 99, 1.1-2.1: «Εἰ δὲ καὶ διαστέλλεσθαι ἡμᾶς διὰ τοὺς φιλεγκλήμονας δεῖσει, συναίτιον <τὴν> φιλοσοφίαν καὶ συνεργὸν λέγοντες τῆς ἀληθοῦς καταλήψεως, ζήτησιν οὖσαν ἀληθείας, προπαιδεῖαν αὐτὴν ὁμολογίσαμεν τὸ γνωστικοῦ, οὐκ αἴτιον τιθέμενοι τὸ συναίτιον οὐδὲ μὴν τὸ συνεργὸν συνεκτικὸν οὐδ' ὡς οὗ οὐκ ἄνευ τὴν φιλοσοφίαν, ἐπεὶ σχεδὸν οἱ πάντες ἄνευ τῆς ἐγκυκλίου παιδείας καὶ φιλοσοφίας τῆς Ἑλληνικῆς, οἱ δὲ καὶ ἄνευ γραμμάτων, τῆ θείᾳ καὶ βαρβάρῳ κινήθεντες φιλοσοφία, "δυνάμει" τὸν περὶ Θεοῦ διὰ πίστειος παρελιψάμεν λόγον, αὐτοουργῶσιν πεπαιδευμένοι».

Κλήμης δὲν κρύβει ὅτι θεωρεῖ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία πολὺτιμο ἀρωγὸ στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἀληθινὴ γνῶση.

Πέρα ἀπ’ ὅλα τὰ παραπάνω, τώρα, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὸν Κλήμεντα ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς *παιδαγωγὸς πρὸς Χριστόν*, ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι προετοίμασε τὸν προχριστιανικὸ κόσμο νὰ δεχθεῖ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι βοηθεῖ τὸν χριστιανὸ νὰ ὑψωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπλῆ πίστη στὴν ἀληθινὴ γνῶση. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία προσφέρει ἐπιπλέον καὶ μία ἀκόμη ἀνεκτίμητη ὑπηρεσία, τὴν ὁποία δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει ὁ Κλήμης: Μπορεῖ μὲν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία νὰ εἶναι αὐτοτελὴς καὶ ἀπροσδεχίς, καὶ κατὰ συνέπεια νὰ μὴν μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κάνει τὴν ἀλήθεια δυνατώτερη, ἀλλὰ, *«καθιστώντας ἀδύνατες τὶς σοφιστικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς, καὶ ἀποκρούοντας τὶς δολερὲς ἐπιβουλὲς κατὰ τῆς ἀληθείας, πολὺ σωστὰ ἔχει εἰπωθεῖ ὅτι εἶναι φράκτικῆς καὶ τείχος τοῦ ἀμπελῶνος»*²⁸.

Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὑποδεικνύει ἐδῶ εὐστοχώτατα, ἥδη ἀπὸ τὸν δευτέρου αἰῶνα μ.Χ., μιὰ πραγματικὰ ἀνεκτίμητη προσφορὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας: Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι κατ’ αὐτὸν μόνον *παιδαγωγὸς πρὸς Χριστόν*, ὑπὸ τὴν ἔννοια πὸν εἶδαμε παραπάνω, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ πίστη θὰ ἀντλήσει τὰ ὄπλα πὸν θὰ τῆς ἐπιτρέψουν νὰ ἀμυνθεῖ ἐναντία στὶς ἐπιθέσεις τῶν αἰρετικῶν· διότι οἱ «σοφιστικὲς ἐπιθέσεις» ἐναντία στὴν πίστη καὶ οἱ «δολερὲς

ἐπιβουλὲς κατὰ τῆς ἀληθείας», πὸν μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Κλήμεντα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὶς κάθε λογῆς αἰρετικὲς διδασκαλίες, πὸν ἀντιπροσώπευαν –καὶ ἀντιπροσωπεύουν βεβαίως καὶ σήμερᾶ– ἕναν πραγματικὰ θανάσιμο κίνδυνο γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια. Καὶ μολονότι καὶ οἱ αἰρετικοὶ ἐπιστράτευαν κατὰ καιροὺς φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ στηρίξουν τὶς κακοδοξίες τους, ὁ Κλήμης ἔχει τὴν ὀξύνοια νὰ διακρίνει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἀντιστρατεύεται τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ ἀντιθέτως μπορεῖ νὰ δώσει στὸν χριστιανὸ τὴν παιδεία ἢ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν εἰς βάθος *κατανόηση* τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως, καὶ ἡ ὁποία ἐπομένως μπορεῖ νὰ θωρακίσει τὴν ὀρθοδοξία καὶ νὰ κρατήσῃ ἀλώβητη τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν αἰρετικῶν. Αὐτὸ ἀκριβῶς τονίζει ὁ Κλήμης στὸ παραπάνω κείμενο, καὶ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο, ὅταν παρομοιάζει ἐκ νέου τὴ φιλοσοφία μὲ «τείχος» πὸν ὀχυρώνει τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια καὶ τὴ φυλάσσει *«ἀπόρθητη ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς»*²⁹, ἢ καὶ σὲ ἄλλο πάλι σημεῖο, ὅταν ἐμφανίζει τὴ διαλεκτικὴ ὡς τείχος πὸν δὲν ἀφήνει νὰ καταπατηθεῖ ἢ ἀλήθεια ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς³⁰.

Ὁ Κλήμης δὲν περιορίζεται στὴν ἐξύμνηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ ἐπιτίθεται ἀνοικτὰ ἐναντία σὲ ὅσους θεωροῦν ὅτι ἡ φιλοσοφία λυμαίνεται τὸν βίον καὶ τὴ διαβάλλουν ὡς *«μευδῶν πραγμάτων καὶ φαύλων ἔργων δημιουργό»*, τονίζοντας ὅτι στὴν πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι *«ἐναργῆς εἰκόνα ἀληθείας, θεῖα δωρεὰ πὸν ἐδόθη στοὺς Ἑλλήνες»*³¹. Οἱ πολλοί, γρά-

28. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', κ' 100, 1.1-2.1: *«αὐτοτελὴς μὲν οὖν καὶ ἀπροσδεχίς ἡ κατὰ τὸν Σωτῆρα διδασκαλία, "δύναμις οὐσα" καὶ "σοφία τοῦ Θεοῦ", προσιοῦσα δὲ σοφία ἡ Ἑλληνικὴ οὐ δυνατωτέραν ποιεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀδύνατον παρέχουσα τὴν κατ' αὐτῆς σοφιστικὴν ἐπιχείρησιν καὶ διακρονομένη τὰς δολερὰς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλὰς φραγμὸς οἰκειῶς εἴρηται καὶ θρηγικὸς εἶναι τοῦ ἀμπελῶνος»*.

29. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', ε' 28, 4.3-4: *«Ἐπεὶ καὶ σὺ τῷ θρηγικῷ ὑπερωχυρώσας αὐτὴν διὰ φιλοσοφίας καὶ πολυτελείας ὀρθῆς ἀνεπίβητον τοῖς σοφισταῖς τηρήσας»*.

30. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., ζ', ι' 81, 4.4-5: *«οἷον θρηγικὸς γὰρ ἐστὶ διαλεκτικὴ, ὡς μὴ καταπατεῖσθαι πρὸς τῶν σοφιστῶν τὴν ἀλήθειαν»*.

31. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὁ.π., Α', β' 20, 1.1-2.1: *«Ἀξιόπιστος δὲ ἡ τοιαύτη ψυχαγωγία, δι-*

φει ἄλλοῦ ὁ Κλήμης, «τρέμουν τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὅπως ἀκριβῶς τρέμουν τὰ μικρὰ παιδιὰ τὰ φαντάσματα, φοβούμενοι μίπως αὐτὴ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν πίστη». Ἀλλά, ἀντιτείνει ὁ Κλήμης, ἂν ἡ πίστη τοὺς εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ κλονισθεῖ ἀπὸ ψεύτικα ἐπιχειρήματα, τότε ἐξ ὀρισμοῦ δὲν εἶναι ἀληθινή, καθὼς ὁ ἀληθινὰ πιστὸς «εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσεται» καὶ «ἀπὸ ἀκοῆς πονηρᾶς οὐ φοβηθήσεται», ὅπως διαβάζουμε στὸν ΡΙΑ΄ Ψαλμῷ³². Πραγματικά, γράφει ὁ Κλήμης, ὁ ἀληθινὰ πιστὸς δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ τίποτε ἀπὸ τὰ ψεύτικα ἐπιχειρήματα, πολλῶν δὲ μᾶλλον ἂν ἔχει τὴν παιδεία ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ διακρίνει ποια εἶναι τὰ ψεύτικα ἐπιχειρήματα – καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παιδεία τοῦ τῆ δίδει ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία³³. Ὑπ’

ἧς κεκαλυμμένην οἱ φιλομαθεῖς παραδέχονται τὴν ἀλήθειαν, πρὸς τὸ μίτε αὐ<τοὺς δοκεῖν> τὴν φιλοσοφίαν λυμαίνεσθαι τὸν βίον, ψευδῶν πραγμάτων καὶ ψαύλων ἔργων δημιουργὸν ὑπάρχουσαν, ἧ τινες διαβεβλήκασιν, ἀληθείας οὖσαν εἰκόνα ἑναργῆ, θεῖαν δωρεὰν Ἑλλήσι δεδομένην».

32. Ψαλμ. ΡΙΑ΄, 6-7.

33. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὅ.π., ζ΄, ἰ΄ 80, 5.1 – 81, 4.4: «Οἱ πολλοὶ δὲ καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολυκεία, οὕτως δεδίασι τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγῃ αὐτούς. Εἰ δὲ τοιαύτη παρ’ αὐτοῖς ἐστὶν ἡ πίστις (οὐ γὰρ ἂν γνώσιν εἰποῦμι), ἵνα λυθῆ πιθανολογία, λυθῆτω, διὰ τοῦτο μάλιστα ὁμολογούντων οὐχ ἔξιν τὴν ἀλήθειαν· ἀνίκητος γάρ, φησίν, ἡ ἀλήθεια, ψευδοδοξία δὲ καταλύεται. Αὐτίκα πορφύραν ἐξ ἀντιπαραθέσεως ἄλλης πορφύρας ἐκλεγόμεθα. Ὡστ’ εἴ τις ὁμολογεῖ καρδίαν μὴ ἔχειν διηρθρωμένην, τράπεζαν οὐκ ἔχει τὴν τῶν ἀργυραμοιβῶν οὐδὲ μὴν τὸ κριτήριον τῶν λόγων. Καὶ πῶς ἔτι τραπέζης οὗτος, δοκιμάσαι μὴ δυνάμενος καὶ διακρίναι τὸ ἀκίβδηλον νόμισμα τοῦ παραχαράγματος; κέκραγεν δὲ ὁ Δαβίδ· “ὄτι εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσεται δίκαιος”· οὗτ’ οὖν ἀπατηλῶ λόγῳ οὐδὲ μὴν πεπλανημένη ἥδονῃ, ὅθεν οὐδὲ τῆς οἰκείας κληρονομίας σαλευθήσεται. “Ἀπὸ ἀκοῆς ἄρα πονηρᾶς οὐ φοβηθήσεται”. Οὗτ’ οὖν διαβολῆς κενῆς οὐδὲ μὴν ψευδολογίας τῆς περὶ αὐτόν, ἀλλ’ οὐδὲ τοὺς πανούργους δεδίζεταί λόγους ὁ διαγνῶναι τούτους δυνάμενος [ἦ] πρὸς τε τὸ ἐρωτᾶν ὀρθῶς καὶ ἀποκρίνασθαι».

αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ φιλοσοφία ὄχι μόνον δὲν ἀντιστρατεύεται τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως, ἀλλά, τοῦναντίον, τὴν προασπίζει καὶ τὴ στερεώνει, παρέχοντας μιὰ «συγγυμνασία ἀποδεικτικὴ πίστεως»³⁴.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἐπιτρέπουν στὸν Κλήμεντα νὰ ἀποδοκιμάζει ἀπερίφραστα τὴν περιφρόνηση μὲ τὴν ὁποία ἔβλεπαν κάποιοι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοῦ τῆ φιλοσοφία. Ὅσοι ἐπιμένουν ὅτι ἀρκοῦνται στὴν ἀπλῆ πίστη καὶ μόνον, καὶ ἀπαξιῶνουν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴ φυσικὴ θεωρία, γράφει παραστατικώτατα ὁ Κλήμης, μοιάζουν μὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ πάρουν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὰ σταφύλια, χωρὶς προηγουμένως νὰ φροντίσουν καθόλου τὴν ἄμπελο. «Ἄμπελος», ἐξηγεῖ ὁ Κλήμης, εἶναι ἀλληγορικὰ ὁ Κύριος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐμεῖς πρέπει νὰ τρυγοῦμε τὸν καρπὸ μὲ φροντίδα καὶ τὴν κατὰ λόγο γεωργικὴ τέχνη. Καὶ ὅπως ἀκριβῶς ὁ καλὸς γεωργὸς πρέπει καὶ νὰ κλαδέψει καὶ νὰ σκάψει καὶ νὰ δέσει τὰ κλήματα καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὸ δρεπάνι καὶ τὴν τσάπα καὶ τὰ ὑπόλοιπα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἀληθινὰ χρηστομαθῆς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θέτει τὰ πάντα στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀλήθειας καὶ φυλάσσει ἀνεπιβούλευτη τὴν πίστη, δρεπόμενος ὅ,τι τὸ χρήσιμο καὶ ἀπὸ τῆ γεωμετρίας καὶ ἀπὸ τῆ μουσικῆ καὶ ἀπὸ τῆ γραμματικῆ καὶ ἀπὸ τῆ φιλοσοφίας³⁵.

34. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὅ.π., Α΄, β΄ 20, 2.1-3.1: «[...] μίτε ἡμᾶς ἀποσπᾶσθαι τῆς πίστεως, οἷον ἀπὸ τινος ἀπατηλοῦ τέχνης καταγοπτευόμενους, ἀλλ’ ὡς ἔπος εἰπεῖν, περιβολῆ πλείονι χρωμένους, ἀμὴ γέ πη συγγυμνασίαν τινὰ πίστεως ἀποδεικτικὴν ἐκπορίζεσθαι».

35. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, ὅ.π., Α΄, θ΄ 43, 1.1-4.5: «Ἐνιοὶ δὲ εὐφρεῖς οἰόμενοι εἶναι ἀξιοῦσι μίτε φιλοσοφίας ἀπτεσθαι μίτε διαλεκτικῆς, ἀλλὰ μὴδὲ τὴν φυσικὴν θεωρίαν ἐκμανθάνειν, μόνην δὲ καὶ ψιλὴν τὴν πίστιν ἀπαιτοῦσιν, ὥσπερ εἰ μὴδεμίαν ἡξίουν ἐπιμέλειαν ποιησάμενοι τῆς ἀμπέλου εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τοὺς βότρυας λαμβάνειν. “Ἄμπελος” δὲ ὁ Κύριος ἀλληγορεῖται, παρ’ οὗ μετ’ ἐπιμελείας καὶ τέχνης γεωργικῆς

Αυτή ή τόσο απερίφραστα θετική αξιολόγηση της ελληνικής παιδείας, και ιδιαίτερα της ελληνικής φιλοσοφίας, αναδεικνύει τον Κλήμεντα σε ένα σημαντικό σταθμό στην πορεία προς τη σύνθεση της χριστιανικής πίστewος με την ελληνική παιδεία. Εύκολα καταλαβαίνει κανείς, όπως σχολιάζει ο Hans Freiherr von Campenhausen, γιατί τον Κλήμεντα τον αγαπούσαν ανέκαθεν όλοι οι άνθρωπιστές³⁶.

Ο Κλήμης, θα μπορούσαμε να πούμε, ήταν μια ζωντανή διάφευση της επιπόλαιης και αστόχαστης αντιλήψεως ότι ή χριστιανική πίστη και ή ελληνική παράδοση είναι στοιχεία ασυμβίβαστα μεταξύ τους: ο ίδιος ήταν ζυμωμένος με την ελληνική παιδεία (Έλληνας μέχρι μυελού των οστών, όπως γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτόν ο Henry Chadwick³⁷), και παράλληλα ένθερμος χριστιανός και απόλυτα προσπλωμένος στη χριστιανική αλήθεια και την Έκκλησία. Και το σημαντικότερο, ο Κλήμης δεν έβλεπε την ελληνική παιδεία και φιλοσοφία ως εμπόδιο που τον κρατούσε μακριά από τη χριστιανική αλήθεια, αλλά ως πολύτιμο έφοδιο που τον βοηθούσε να φθάσει σε αυτήν. Έτσι,

της κατά τον λόγον τον καρπὸν τρυγητέον. Κλαδεύσαι δεῖ, σκάψαι, ἀναδῆσαι καὶ τὰ λοιπὰ ποιῆσαι, δρεπάνου τε, οἴμαι, καὶ μακέλλης καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων τῶν γεωργικῶν πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἀμπέλου χρειαί, ἵνα ἡμῖν τὸν ἐδώδιμον καρπὸν ἐκφῆνῃ. Καθάπερ δὲ ἐν γεωργίᾳ [οὔτω] καὶ ἐν ἰατρικῇ χρῆστομαθῆς ἐκεῖνος ὁ ποικιλωτέρων μαθημάτων ἀράμενος, ὡς βέλτιον γεωργεῖν τε καὶ ὑγιαίνειν δύνασθαι, οὔτω κἀνταῦθα χρῆστομαθῆ φημι τὸν πάντα ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ἀναφέροντα, ὥστε καὶ ἀπὸ γεωμετρίας καὶ μουσικῆς καὶ ἀπὸ γραμματικῆς καὶ φιλοσοφίας αὐτῆς δρεπόμενον τὸ χρῆσιμον ἀνεπιβούλευτον φυλάσσειν τὴν πίστιν».

36. Hans Freiherr von Campenhausen, *The Fathers of the Greek Church*, Adam & Charles Black, London 1963, σελ. 30.

37. Henry Chadwick, *Early Christian thought and the classical tradition. Studies in Justin, Clement and Origen*, Clarendon Press, Oxford 1966, σελ. 64.

ο Κλήμης ο Άλεξανδρεὺς δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς καὶ μόνον αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἐκπληκτικῆς συνάντησης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ τῆς θείας ἀποκάλυψης, ὅπως γράφει γι' αὐτὸν ὁ Claude Mondésert³⁸, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀδιαφιλονίκητους πρωταγωνιστῆς τῆς.

Αὐτὸ ποὺ κάνει ἐντύπωση στὴν περιπτώση τοῦ Κλήμεντα εἶναι ἡ ἀπίστευτη πολυμαθειά του, καὶ κυρίως ἡ βαθύτατη γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, τὴν ὁποία μαρτυροῦν ἀπευδῶς τὰ περισσότερα ἀπὸ τριακόσια ἐξῆντα παραθέματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ποὺ βρῖσκουμε στὰ συγγράμματά του. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Johannes Quasten, ὁ Κλήμης γνώριζε πολὺ καλά ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορούσε νὰ ἀποφύγει τὸν συναγωνισμὸ μετὴν τὴν ἐθνικὴ φιλοσοφία καὶ γραμματεία, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἐκπληρώσει τὸ καθῆκόν τῆς ἀπέναντι στὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ φανεῖ ἀντάξια τῆς ἀποστολῆς τῆς ὡς διδάσκαλος τῶν ἐθνῶν³⁹. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ δοῦμε τὴν πολυμαθεῖα τοῦ Κλήμεντα, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ Κλήμης ἐπιδεικνύει μετὰ κάθε εὐκαιρία.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιροὺς ὅτι ὁ Κλήμης δὲν εἶχε ἀποκτήσει αὐτὴ τὴ γνώση ἀπὸ ἄμεση ἀνάγνωση ὅλων τῶν ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποία παραθέτει, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνθολόγια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα τὴν ἐποχὴ του. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι βεβαίως ἥσσονος σημασίας. Αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία δὲν εἶναι τόσο τὸ ἀπὸ ποῦ εἶχε ἀποκτήσει ὁ Κλήμης τὶς γνώσεις του, ὅσο τὸ ὅτι εἶχε μιὰ γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας μεγαλύτερη ἀπὸ σχεδὸν ὅλους τοὺς συγχρόνους του ἐθνικούς. Καὶ αὐτὸ βεβαίως ἔδινε τὴ δέουσα ἀπάντησι σὲ ὅσους ἐπέμεναν νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ

38. Claude Mondésert, *Clément d'Alexandrie. Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'écriture*, Aubier, Editions Montaigne, Paris 1944, σελ. 267.

39. Johannes Quasten, *Patrology*, vol. 2, The Newman Press, Westminster 1953, σελ. 6-7.

χριστιανισμός προοριζόταν μόνο για τους άπαιδευτους και άμαθεις.

Είναι αλήθεια ότι πολλά από τα παραθέματα, από τα οποία βρήκε το έργο του Κλήμεντα, θα μπορούσαν κάλλιστα να λείπουν, καθώς δεν βοηθούν σε τίποτε την κατανόηση του κεμένου, και επιπλέ-

Στην πραγματικότητα, αυτή η κουραστική –και σε κάποιο βαθμό αποκρουστική– επίδειξη γνώσεων εξηγείται εύκολα. Ής μη λησμονούμε ότι πολλοί από τους συγχρόνους του Κλήμεντα φρονοούσαν ότι ο χριστιανισμός ήταν μόνο για τους άπαιδευτους. Ο Κλήμης το γνωρίζει αυτό,

‘Ο Κλήμης, θα μπορούσαμε να πούμε, ήταν μια ζωντανή διάψευση της επιπόλαιης και αστόχαστης αντιλήψεως ότι η χριστιανική πίστη και η ελληνική παράδοση είναι στοιχεία ασυμβίβαστα μεταξύ τους: ο ίδιος ήταν ζυμωμένος με την ελληνική παιδεία (Έλληνας μέχρι μυελού των οστών, όπως γράφει χαρακτηριστικά γι’ αυτόν ο Henry Chadwick), και παράλληλα ένθερμος χριστιανός και απόλυτα προσπλωμένος στη χριστιανική αλήθεια και την Έκκλησία. Και το σημαντικότερο, ο Κλήμης δεν έβλεπε την ελληνική παιδεία και φιλοσοφία ως εμπόδιο που τον κρατούσε μακριά από τη χριστιανική αλήθεια, αλλά ως πολύτιμο εφόδιο που τον βοηθούσε να φθάσει σε αυτήν.

ον κάνουν την ανάγνωσή του δύσκολη και κουραστική. Σε όλα σχεδόν τα έργα του, ο Κλήμης μοιάζει να κάνει επίδειξη γνώσεων. Και στην πραγματικότητα, ναι, αυτό ακριβώς κάνει: Στο έργο του *Προτρεπτικός προς Έλληνας* κάνει επίδειξη των γνώσεων που έχει για την ελληνική μυθολογία, και στο όγκωδέστερο από τα συγγράμματά του, τους *Στρωματείς*, κάνει επίδειξη των γνώσεων που έχει για την ελληνική φιλοσοφία. Ειδικά στο τελευταίο αυτό έργο, η προκλητική επίδειξη γνώσεων κάνει το κείμενο του Κλήμεντα εξαιρετικά δύσκαμπτο, με αποτέλεσμα οι *Στρωματείς* να είναι το πιο αδύνατο από τα έργα του Κλήμεντα από λογοτεχνική άποψη, αλλά παράλληλα και το πιο σημαντικό στη σκέψη του⁴⁰.

καί, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Henry Chadwick, είναι λίγο ύπερβολικός στην προσπάθειά του να δείξει πόσο μορφωμένος μπορεί να είναι ένας χριστιανός⁴¹.

Το βέβαιον είναι ότι, σε ό,τι αφορά τη γόνιμη σύνθεση της χριστιανικής πίστεως με την ελληνική παιδεία, το έργο του Κλήμεντα διατηρεί μια μοναδική σημασία. Μετά τους Απολογητές, ο Κλήμης ο Άλεξανδρεύς έκανε ένα ακόμη αποφασιστικό βήμα στον δρόμο που έφερε τον χριστιανισμό και τον ελληνισμό από την πρώτη, αμήχανη συνάντηση στη γόνιμη σύνθεση.

ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ

Harvard Theological Review 18.1 (1925), σελ. 70.

41. Henry Chadwick, *Early Christian thought and the classical tradition. Studies in Justin, Clement and Origen*, σελ. 37.

40. Robert Pierce Casey, “Clement of Alexandria and the beginnings of Christian Platonism”, *The*

ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Έκ τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου
ἐνοικεῖ τὸ φιλοσοφεῖν»)

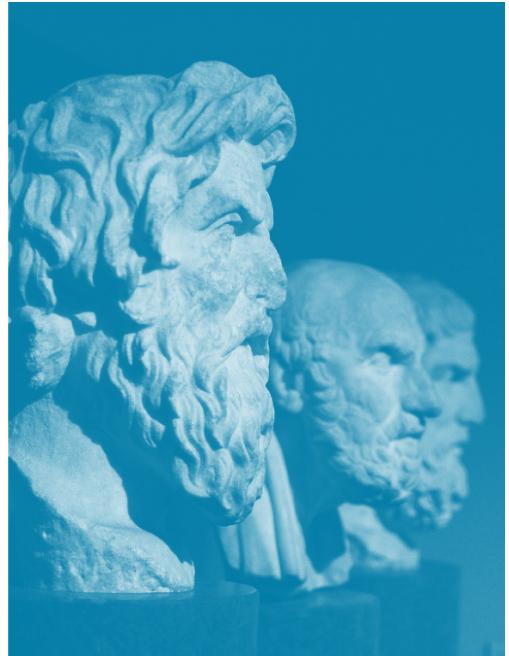
Εἰς τὸ πρὸ καιροῦ δοκίμιόν μας «Ἡ “κενὴ ἀπάτη” καὶ ἡ ὑγιὴς Φιλοσοφία» [Ακτίνες 790 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2021), σελ. 225-227], εἶχαμε ἀναπτύξει κατὰ πόσον μπορεῖ νὰ εὐδοκμήσῃ ἡ ἀληθὴς καὶ ὑγιὴς Φιλοσοφία εἰς τὸν προβληματιζόμενον πνευματικῶς ἄνθρωπον. Τὸ ἔναυσμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶχε ληφθῆ ἀπὸ σχετικὸν ἐδάφιον τῆς ἐπιστολῆς *Πρὸς Κολασσαεῖς* (β' 8-9) τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Ὅντως, ὁ πολὺς Παῦλος ἐκέκτητο ἰκανὴν φιλοσοφικὴν προπαιδεῖαν καὶ ἑλληνικὴν μόρφωσιν. Τοῦτο ἔδειξε περιτράνω μετὰ τὴν περιώνυμον ὁμιλίαν του εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον τῶν Ἀθηνῶν (βλ. *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, ιζ' 22-31). Ἐν καιρῷ θέλομεν ἀναλύσει τὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου αὐτοῦ τοῦ Παύλου.

Ἦδη πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ προγενεστέρου δοκίμιου μας ἐξετάζομεν τὸ θέμα «Σπουδὴ καὶ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας», συνοπτικῶς πάντοτε.

Ὅταν κάποιος ἐρευνήσῃ μετὰ ἡρεμίαν καὶ νηφαλιότητα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς πανδημίας τοῦ Covid-19, πού πλῆττει τόσα μέρη, καὶ ἐκτὸς τῆς παντοίας «ἀπελπισίας» τῶν σημερινῶν καιρῶν καὶ τῶν ἀντιξίων περιστάσεων, τὴν ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας, θὰ πιστοποιήσῃ ὅτι αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν καὶ ἀπευκάζει τὴν ὄλην διανόσιν.

Ἡ σκέψις ἀνακαλύπτει προβλήματα πρὸς λύσιν καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὰ ἐπι-

λύσει. Αὐτὸ πράττει καὶ ἡ Ἐπιστήμη. Τοιοῦτοτρόπως ἀντιλαμβάνεται ὁ καθεὶς τὴν ὠφελιμότητα τῆς σπουδῆς τῆς. Καὶ τοῦτο, διότι ἐκ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐνοικεῖ τὸ «φιλοσοφεῖν».

«Εἶναι ἡ μεγάλη σφραγίδα τῆς δωρεᾶς ποῦ τοῦ ἔχει γίνει καὶ ποῦ μετὰ τὴν σειρὰ τῆς σφραγίσει τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ὅποιου δημιουργικοῦ του ἔργου. Γιατί, ἂς μὴν τὸ ξεχνοῦμε, τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι πανταχοῦ παρὸν σὲ ὅλα τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου», γράφει ὁ ἀείμνηστος καὶ ἐκλεκτὸς καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας Β.

N. Τατάκης (*Ανησυχίες τῆς ἐποχῆς μας*, 1988, σελ. 71).

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀμύπητος περὶ τὰ φιλοσοφικὰ θέματα εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μεμνημένος ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον σκέπτεται καὶ φιλοσοφεῖ. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι, Πυθαγόρας, Θαλῆς, Ἡράκλειτος, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ξενοφῶν, οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἐδαπάνησαν τὴν ζωὴν των πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ τῆς πληρότητός της.

Ὁ ἀληθινὸς Φιλόσοφος οὐδέποτε ἱκανοποιεῖται, ἔστω καὶ ἂν γνωρίζῃ ὅλον τὸν κόπον καὶ μόχθον τῆς φιλοσοφικῆς πο-

Ἄπόλυτος κάτοχος τῆς γνώσεως δὲν εἶναι κανεὶς, ὁ σοφώτερος ἔστω τῶν ἀνθρώπων, παλαιῶν καὶ νέων. «Ὡς τόσον, ἀπόλυτα τῆς γνώσεως κύριος εἶναι μόνον ὁ Θεός, γι' αὐτὸ μόνον σ' Αὐτὸν ταιριάζει τὸ ὄνομα σοφός. Φιλόσοφος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ξέρει ὅτι δὲν ξέρει (Σωκράτης). Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς αἰτίας ἢ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων. Οἱ Στωικοὶ ὀρίζουν τὴν Φιλοσοφίαν ὡς τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀρετῆς. Οἱ Ἐπικούρειοι ὡς τὴν ἱκανότητα νὰ γινόμαστε εὐτυχησμένοι μὲ τὸν λόγο» (Αἰγισίλαος Σ. Ντόκας, *Λεξικὸ φιλοσοφικῶν ὄρων*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1981, σελ. 176).

Ὁ ἀληθινὸς Φιλόσοφος οὐδέποτε ἱκανοποιεῖται, ἔστω καὶ ἂν γνωρίζῃ ὅλον τὸν κόπον καὶ μόχθον τῆς φιλοσοφικῆς πορείας τοῦ παρελθόντος. Διαρκῶς ὠθεῖται καὶ οἰστροπλετεῖται ἀπὸ τὸν ἕμερον τοῦ ἐρευνᾶν καὶ ἀναζητεῖ κάτι τὸ βαθύτερον καὶ τὸ ὑπέρτερον, καὶ θὰ πράττῃ τοῦτο εἰς τὸ διηνεκές.

ρείας τοῦ παρελθόντος. Διαρκῶς ὠθεῖται καὶ οἰστροπλετεῖται ἀπὸ τὸν ἕμερον τοῦ ἐρευνᾶν καὶ ἀναζητεῖ κάτι τὸ βαθύτερον καὶ τὸ ὑπέρτερον, καὶ θὰ πράττῃ τοῦτο εἰς τὸ διηνεκές. Ἡ σωστὴ φιλοσοφικὴ σκέψις δὲν εἶναι τελεσίδικος, δὲν ἔχει τέλος. Ἐλευθέρως πορεύεται. Ὁ φιλόσοφος νοῦς μέσα εἰς τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν πολλαπλότητα, ξεχωρίζει τὴν πολλήν, τὴν ἀπροσμέτρητον ἀπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ λοιπὰ ἔμβια ὄντα. Διαπιστώνει τὴν οὐσίαν τῆς φύσεως ὡς πνευματικῆς ὄντοῦτος, καὶ τότε ἐννοεῖ ὅτι ἡ Φιλοσοφία εἶναι «κτῆσις ἐπιστήμης», συμφώνως πρὸς τὴν πλατωνικὴν θέσιν.

Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ Φιλοσοφία ἔχει ἀξίαν καὶ ἡ σπουδὴ της εἶναι λίαν λυσίτελης διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ δὴ καὶ μάλιστα διὰ τὸν ἐπιστήμονα, οἰασδήποτε εἰδικότητος, θεωρητικῆς ἢ πρακτικῆς.

Ἡ ἀξία τῆς σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸν οἰονδήποτε κλάδον συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἡ Φιλοσοφία συνθέτει τὴν «πρωταρχὴν» παντὸς ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ. Σήμερον γίνεται δεκτὸν ὅτι ἡ Φιλοσοφία ὀφείλει νὰ ἔχει συνεργασίαν μὲ τὴν Ἐπιστήμην. «Ὅποιος φιλοσοφεῖ πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις ἐπιστημονικὲς μεθόδους, ὅπως ἐπίσης χωρὶς γερὰ φιλοσοφικὴ θεμελίωσις δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἐπιστήμες. Κοινὸς σκοπὸς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν εἶναι νὰ φτάσουν σὲ μιὰ πραγματικὴ γνώση τῆς πραγματικότητος» (Αἰγισίλαος Σ. Ντόκας, *Λεξικὸ φιλοσοφικῶν ὄρων*, λήμμα «Φιλοσοφία», σελ. 179).

Πράγματι, ἡ Φιλοσοφία προσλαμβάνει σημασίαν καὶ εἶναι ἀξία σπουδῆς, διότι:

α) Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς σπουδῆς τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας ἀπαλλάσσεται

ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ μυθολογικὰς δοξασίας, καθ' ὅσον βοηθεῖται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν κριτικοῦ νοῦ.

β) Ἡ Φιλοσοφία δὲν εἶναι ἕνας «ἀναχωρητικὸς ἰδεαλισμὸς». Αὐτὸ νομίζουν πολλοί. Ἡ λειτουργικὴ ὅμως πλευρὰ τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς σπουδῆς φαίνεται εἰς τὸν Πλάτωνα, διότι ὁ Πλάτων δὲν ἠρνήθη τὴν πράξιν. Ἦθελεν νὰ προηγήται ἡ θεωρητικὴ ἐρμηνεῖα καὶ ἀντίληψις. Ἦθελεν οἱ Κυβερνήται νὰ εἶναι Φιλόσοφοι, καὶ οἱ Φιλόσοφοι νὰ κυβερνοῦν. Ἐπρέσβευε τοῦτο διὰ τὴν «σωτηρίαν τῶν πόλεων». Αὐτὰ ὑπεστήριζον καὶ ὁ Πλωτῖνος (204-269 μ.Χ.) καὶ ὁ Γάλλος Καρτέσιος (Descartes, 1569- 1650). Ὁ δὲ Μαρσέλ ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ Φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀπόκοσμος ἀπασχόλησις, ὅπως ἰσχυρίσθησαν διάφοροι ἐπικριταὶ διανοοῦμενοι.

γ) Ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἄσκησις νοῦ καὶ ψυχῆς, ὁπότε ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτῆρ

τῶν διαφορῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δὲν αἶρει, δὲν ἀκυρώνει τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς σπουδῆς τῆς.

δ) Ὁ σπουδάζων καὶ ὁ καταγινόμενος εἰς φιλοσοφικὰς ἐπιδόσεις τί ἀποκομίζει ἀπὸ τὴν Φιλοσοφίαν σήμερον, ἐν μέσῳ μιᾶς πολυπλεύρου, πολυεπιπέδου καὶ ἀπνηοῦς οἰκονομικῆς, δημοσιονομικῆς καὶ ἠθικῆς κρίσεως; θὰ ἐρωτήσῃ τις. Ἀπλούστατα, ἀπαντῶμεν, ἡ Φιλοσοφία θέτει ἐρωτήματα καὶ βοηθεῖ τὸν ἐρευνητὴν νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς αὐτὰ τὰ προβλήματα του, τὸν κατευθύνει νὰ ψάχνῃ διὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν.

ε) Κρατύνει τὴν αὐτοσπεποίθησιν τοῦ σπουδάζοντος καὶ ἐνισχύει τὴν αἴσθησιν εὐθύνης ἀπέναντι τῶν ποικίλων ἐρεθισμῶν καὶ προβλημάτων τῆς ζωῆς. Ὅπλίζει τὸν ἄνθρωπον μὲ πείραν καὶ γνῶσιν καὶ εἴ τι ἄλλο.

ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΣΤΑΣΙΣ ΜΑΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑΣ

Η έπικαιρότης μās τροφοδοτεί με ειδήσεις οι οποίες μās προβληματίζουν άλλοτε αρνητικώς και άλλοτε θετικώς. Αντιγράφουμε μία είδησι, ή οποία αναφέρεται σε δηλώσεις ήθοποιου: «Μία αποκαλυπτική συνέντευξη παραχώρησε ο Μέμος Μπεγνής. Ο ήθοποιός βρέθηκε καλεσμένος στην έκπομπή “Στούντιο 4” και, μεταξύ άλλων, αναφέρθηκε στην απόφασή του να μη γίνει πατέρας. Όπως τόνισε, τοϋ φαίνεται μεγάλη δέσμευση το να έχει κανείς παιδί, ενϋ υπογράμμισε ότι δεν πρόκειται να αλλάξει γνώμη. “Δε θέλω τέτοια ευθύνη στη ζωή μου σε καμία περίπτωση. Πιστεύω ότι, όσα πολλά κι αν σου δίνει ένα παιδί, είναι μια μεγάλη δέσμευση. Βλέπω ότι θα μου φάει τα καλύτερα και πιο δημιουργικά χρόνια της ζωής μου. Ακούγεται ευθυνοφοβία, αλλά δε μου φτάνει ένα παιδί να το κάνω και να μην είμαι υπεύθυνος γι’ αυτό”, είπε αρχικά. “Όσο για το αν υπάρχει περίπτωση να αλλάξει γνώμη και να το ξασκεφτεί, σημείωσε: “Είμαι σταθερός στις απόψεις μου. Μεγαλώνοντας έχω αναθεωρήσει κάποια πράγματα, αλλά συνήθως το ένστικτό μου δεν πέφτει έξω. Πολλές φορές δεν το ακούω, αλλά άμα το ακούσω, πάω καλά»». (<https://www.in.gr/2021/12/31/life/fizz/memos-mpegnis-de-thelo-nakano-paidi-tha-mou-faei-ta-kalytera-xronia-tis-zois-mou/>)

Το ίδιο διάστημα μία αντίθετος είδησις έδημοσιεύθη:

«Μπτέρα με... 22 παιδιά: Πιθανόν

να νομίζετε πώς, εν μία μαμά έχει ήδη 21 παιδιά, ή είδηση πώς είναι έγκυος στο 22° δεν θα την ενθουσιάσει τόσο πολύ. Όστόσο ή Sue, μπτέρα 22 παιδιών, μās επιβεβαιώνει πώς, όταν άκουσε στον υπέρηχο την καρδούλα της μικρότερης κόρης της, έννωσε το συγκλονιστικό συναίσθημα που είχε αισθανθεί και στα προηγούμενα 21 παιδιά της. Η 45χρονη μπτέρα, που ζει στο Ηνωμένο Βασίλειο, έχει ήδη 22 παιδιά... Πρόσφατα, έφερε στον κόσμο, μαζί με τον 50χρονο σύζυγό της Noel, το 22° παιδί τους. “Το πρώτο υπέρηχογράφημα είναι πάντα πολύ συναρπαστικό”, λέει ή ευτυχημένη μαμά. “Η στιγμή που βλέπεις την καρδούλα του μωρού σου να τρεμοπαίζει στην οθόνη του γυναικολόγου είναι πάντα μαγική. Δεν έχει καμία σημασία αν είναι το 1° ή το 22° παιδί σου”! Πώς είναι, όμως, να ζεις με 22 παιδιά; Αυτή ή υπέρροχη οικογένεια, που κυριολεκτικά λατρεύει τα παιδιά της, εξομολογείται πώς τίποτα στον κόσμο δεν μπορεί να αντικαταστήσει την ευτυχία που ζουν. “Η πολυτέλειά μας είναι τα παιδιά μας. Τα χρήματα δεν μπορούν να αγοράσουν αυτό που έχουμε”, λέει συγκινημένος

ό μπαμπάς της οικογένειας. Ωστόσο, με 22 παιδιά ή ώρα του ύπνου είναι ένας αγώνας δρόμου, ειδικά όταν τα 9 είναι μικρότερα από 10 ετών και κάτω. Πριν από την πανδημία, η οικογένεια τηρούσε ένα αυστηρό πρόγραμμα, ώστε να υπάρχει τάξη. Τον τελευταίο χρόνο, όμως, τα πράγματα είναι πιο δύσκολα, αφού τα πιο μικρά παιδιά δυσκολεύονται να είναι όλη μέρα

Τα δύο περιστατικά άπνηχουν δύο αντίθετες μεταξύ τους απόψεις περί της γεννήσεως τέκνων· από τη μία πλευρά, η πλήρης απόρριψης της τεκνογονίας με την προβολή επιχειρημάτων υπέρ της ευτυχίας του ατόμου, την οποία περιορίζει κατ' αυτόους ή απόκτησις τέκνων και η συνακόλουθος ανάληψις ευθυνών και προσαρμογή της ζωής μας σε αυτά.

Η στάσις μας έναντι της τεκνογονίας φανερώνει τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις μας. Εάν πιστεύουμε στον Θεό, τότε συνδημιουργούμε μετά του Θεού νέες ανθρώπινες υπάρξεις και τις αναθέτουμε στην πατρική Του μέριμνα και πρόνοια. Εάν «θεός» μας καταντᾷ τὸ ἐγὼ μας και ἡ ἄνεσις τῆς σαρκός μας, τότε ἀποφεύγομε τὴν τεκνογονία ὡς θυσιαστικὴ και κοπιαστικὴ πράξι.

στο σπίτι. “Ακόμα και τώρα, όμως, τα καταφέρνουμε. Κρατάμε τα όρια και σκεφτόμαστε διαρκώς τρόπους για να κρατάμε τα παιδιά απασχολημένα και χαρούμενα”, συμπληρώνει η πολύτεκνη μαμά. Έμεις τους εύχόμαστε μέσα από την καρδιά μας να είναι πάντα αγαπημένοι, ενωμένοι και ευτυχισμένοι! (Πηγή: www.newsitamea.gr/2021/05/21/mitera-22-paidia-i-polyteleia-masta-paidia-masta-chrimata-mporoy-n-a-agorasoy-n-roy-echoyme/). Η θαυμαστή Βρετανική Υπερ-υπερ-πολύτεκνη Οικογένεια Noel και Sue Radford, με 22 παιδιά (1989-2020) και με 7, μέχρις στιγμής, εγγόνια (από τη φωτογραφία λείπουν κάποιοι). Η Οικογένεια κατέχει και διαχειρίζεται ένα αρτοποιείο στη Βρετανική παραθαλάσσια πόλη Heysham¹.

Από την άλλη πλευρά, η πολυτεκνία καθίσταται μία εξαίρεσις πλέον για τον Δυτικό κόσμο, ο οποίος θυσιάζει τα πολλά τέκνα χάριν της ευμαρθείας και της ανέσεως.

Συναφής αντίληψις με την απόρριψις της τεκνογονίας είναι η άποψις ότι ακόμη και τὸ ἀγέννητο παιδί καθίσταται εμπόδιο στή ζωή μας και αναδεικνύεται τὸ δικαίωμα της γυναικὸς στήν «αὐτοδιάθεσι τοῦ σώματός της» ὡς ἀνώτερο τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀγεννήτου παιδιοῦ νὰ ἔλθῃ στὸν κόσμο, με τὴν διάπραξι τῆς ἐκτρώσεως.

Η στάσις μας έναντι της τεκνογονίας φανερώνει τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις μας. Εάν πιστεύουμε στον Θεό, τότε συνδημιουργούμε μετά του Θεού νέες ανθρώπινες υπάρξεις και τις αναθέτουμε στην πατρική Του μέριμνα και πρόνοια. Εάν «θεός» μας καταντᾷ

1. Ἑλληνορθόδοξη Πολύτεκνη Οικογένεια, τεύχος 172/2021 σσ. 8-9.

τὸ ἐγὼ μας καὶ ἡ ἄνεσις τῆς σαρκὸς μας, τότε ἀποφεύγομε τὴν τεκνογονία ὡς θυσιαστικὴ καὶ κοπιαστικὴ πρῶξι.

Πόσο ἄλλαξαν οἱ ἐποχές! Ὅταν οἱ γονεῖς καὶ οἱ παπποῦδές μας ἔκαναν πολλὰ παιδιά, οἱ ἀνέσεις ἦταν σπάνιες καὶ ἐβασίλευε ἡ πτωχεία καὶ ἡ ἀνέχεια, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἔφερναν νέες ὑπάρξεις στὴν ζωὴ καὶ τὶς ἀνέτρεφαν «*ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου*» (Εφεσ. 6: 4). Σήμερα, παρὰ τὴν ἄνοδο τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ τεκνογονία συρρικνώνεται στὸ ἓνα παιδί, καὶ ἡ δυτικὴ κοινωνία τείνει νὰ τὸ θεωρήσῃ κι αὐτὸ ὡς βάρος στὸν πλανήτη («*ἄχθος ἀρούρης*») καὶ γιὰ οἰκολογικοὺς λόγους ὡς κακό. Σᾶς ὑπενθυμίζω ὅτι στὴν χώρα μας ἀκυρώθηκε ἱατρικὸ συνέδριο γιὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ ὑγεία ἐξ αἰτίας τῶν

ἀντιδράσεων τοῦ διαφημιστικοῦ μινύματος, τὸ ὁποῖο ἐπέκρινε τὴν γυναῖκα ὅτι «ξεχνοῦσε» τὴν μητρότητα ἔνεκα τῆς σταδιοδρομίας τῆς.

Ἐπὶ πλέον, ἡ στάσις μας ἔναντι τῶν παιδιῶν φανερώνει καὶ τὸν πολιτισμὸ μας: Φαίνεται ὅτι ἀπαρνούμαστε τὸν χριστιανικὸ πολιτισμὸ, ὁ ὁποῖος ἀνέδειξε τὴν ἀξία τοῦ παιδιοῦ, καὶ ἐπανερχόμαστε στὸν εἰδωλολατρικὸ ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὡς πράγματα καὶ ὄχι ὡς πρόσωπα τὸ παιδί, τὴ γυναῖκα καὶ τοὺς δούλους. Εἶναι κι αὐτὴ μία ἄλλη συνέπεια τῆς ἀποστασίας μας ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ μας πίστι καὶ μία ἔμπρακτος ἐναντίωσις στὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ: «*Ἄφετε τὰ παιδιά ἐλθεῖν πρὸς με*» (Ματθ. 19: 14).

I. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΡΙΕΣ

ΠΡΟΣΟΧΗ!!! Παρὰ τὰ σχετικὰ σημειώματα ποὺ ἔχουμε βάλει στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ, ἐξακολουθοῦμε νὰ βλέπουμε στὸν τραπεζικὸ λογαριασμὸ πολλὲς πληρωμὲς ποὺ ἀδυνατοῦμε νὰ ταυτίσουμε, νὰ καταλάβουμε δηλαδὴ ἀπὸ ποιὸν προέρχονται καὶ ποιά συνδρομὴ ἀφοροῦν. Γιὰ τὶς ἠλεκτρονικὲς πληρωμὲς καὶ τὶς καταθέσεις, τὸ μόνον ποὺ μποροῦμε νὰ δοῦμε στὴν ἐνημέρωση λογαριασμοῦ ποὺ λαμβάνουμε εἶναι οἱ 30 πρῶτοι χαρακτῆρες ἀπὸ τὸ πεδίο ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ. Σὲ αὐτοὺς τοὺς 30 χαρακτῆρες πρέπει νὰ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ συνδρομητῆ ἢ τῆς συνδρομητριάς (καὶ μάλιστα ὅπως ἀναγράφονται στὴν ἐτικέτα, γιὰτὶ ἔχει συμβεῖ νὰ δηλώνεται ἐκεῖ ἐπώνυμο... ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἔχουμε ἐμεῖς!). Αὐτό, ἐπαναλαμβάνουμε, στοὺς 30 πρῶτους χαρακτῆρες! Ἄν λοιπὸν γράψετε ἀπλῶς: «ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΑΚΤΙΝΕΣ 2022», *ἀδυνατοῦμε νὰ γνωρίζουμε ποιά συνδρομὴ ἀφορᾷ ἢ πληρωμὴ*, καὶ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει, ἂν γράψετε, γιὰ παράδειγμα: «ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΑΚΤΙΝΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗ 2021-2022 ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ» (καὶ ἐδῶ, ὅσο καὶ ἂν ἐσεῖς γράψετε τὰ στοιχεῖά σας, ἐμεῖς *ἀδυνατοῦμε νὰ τὰ δοῦμε*, γιὰτὶ εἶναι πέρα ἀπὸ τοὺς 30 χαρακτῆρες ποὺ βλέπουμε). Ἔτσι, μπορεῖ νὰ δεῖτε ὅτι ἐμφανίζεστε νὰ ὀφείλετε συνδρομὴ ποὺ ἔχετε ἐξοφλήσει. Λοιπὸν, ΠΡΟΣΟΧΗ!

Κριτικὴ ματιὰ

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΩΝ ΑΜΒΛΩΣΕΩΝ

Τροφή για ἔντονες συζητήσεις και ὀξύτερες ἀντιπαραθέσεις ἔδωσε ἡ διααροὴ προσχεδίου ἀπόφασης τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῶν Η.Π.Α. για τὴν κατάργηση τῆς ἀπόφασης τοῦ 1973 με τὴν ὁποία νομιμοποιήθηκε πλήρως ἡ ἀμβλωση σὲ ἔθνικὸ ἐπίπεδο ἕως τὴν 24^η - 28^η ἑβδομάδα τῆς κυήσεως, ὁπότε τὸ ἔμβρυο μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσει ἐκτὸς μήτρας. Βάσει τοῦ προσχεδίου ἀπόφασης, στὸ ἔξῃς ἡ κάθε Πολιτεία θὰ μπορεῖ νὰ θέσει τὸ δικό της πλαίσιο για τὸ θέμα τῶν ἀμβλώσεων.

Ἐπερίσσευσαν οἱ καταγγελίες για «μεσαίωνα στὶς Η.Π.Α.» και για «ἐπίθεση ἐνάντια σὲ ἕνα κατοχυρωμένο δικαίωμα». Ὅμως ἡ συζήτηση για τὶς ἀμβλώσεις πρέπει ἐπιτέλους νὰ γίνει, και νὰ γίνει με εὐκρίνεια. Κι ἂν ἴσως, ὅπως θὰ ἀντιτείνουν κάποιοι, αὐτὸ θὰ δίχαζε τὴν κοινωνία, ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ ποῦμε αὐτὸ ποὺ ἔχουμε πεῖ και σὲ ἄλλη εὐκαιρία: ὅτι δὲν βλέπουμε τίποτα κακὸ στὸ νὰ προβληματίζεται ἡ κοινωνία, ἀκόμα και νὰ διχάζεται, για θέματα ποὺ ἀξίζει και ἐπιβάλλεται νὰ συζητοῦνται. Γιατί, ἄραγε, πρέπει τὰ κρίσιμα ἐρωτήματα –ἢ και διλήμματα– νὰ τὰ κρύβουμε κάτω ἀπὸ τὸ χαλί και νὰ προσποιούμαστε ὅτι δὲν τρέχει τίποτα; Χίλιες φορὲς καλύτερα μιὰ κοινωνία ποὺ προβληματίζεται, θέτει δύσκολα ἐρωτήματα και ἀναζητᾷ πειστικὲς ἀπαντήσεις, παρὰ μιὰ κοινωνία ποὺ ἀγεται

και φέρεται, ὑπνώττει, χειραγωγεῖται, και ἂν διανοηθεῖ ποτὲ νὰ κάνει διαφορετικά, ... φιμώνεται... Δὲν ἀπαγορεύεται νὰ συζητᾶμε. Αὐτὸ ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπουμε στὸν ἑαυτὸ μας εἶναι ἀκριβῶς τὸ νὰ μὴ συζητᾶμε, τὸ νὰ κρύβουμε τὰ κρίσιμα ἐρωτήματα κάτω ἀπὸ τὸ χαλί, για νὰ μὴν ταράξουμε τὸν μακάριο ἐφησυχασμὸ μας.

Εἶναι σημαντικό νὰ ξεκαθαρίσουμε, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι, ναί, τὸ θέμα τῶν ἀμβλώσεων ἀπτεται δικαιωμάτων, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἔχουμε δύο στρατόπεδα, ἕνα ποὺ ὑπεραμύνεται τῶν δικαιωμάτων και ἕνα ποὺ τὰ ἀμφισβητεῖ. Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι ἕνα και μόνο: Ἄν τὸ ἔμβρυο πρέπει νὰ θεωρεῖται και αὐτὸ φορῆας δικαιωμάτων ἢ ὄχι. Αὐτὴ τὴ συζήτηση πρέπει ἐπιτέλους νὰ τὴν κάνουμε, με ἐπιστημονικοὺς ὄρους, χωρὶς νὰ ἀποκρύπτουμε τίποτα, και κυρίως χωρὶς νὰ φοβόμαστε νὰ ἀντικρύσουμε και νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὶς συνέπειες τῶν συμπερασμάτων μας. Καὶ βέβαια (για νὰ θυμηθοῦμε ἕνα θέμα ποὺ συζητήθηκε τὶς τελευταῖες ἑβδομάδες), δὲν εἶναι λογικὸ κάποιοι νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ κάνουν πρωτοσέλιδο τὰ δικαιώματα τῶν... χταποδιῶν, ἀλλὰ νὰ διαρρηγνύουν τὰ ἱμάτιά τους και νὰ ἀρνοῦνται ἀκόμη και νὰ συζητήσουν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀναγνωρισθοῦν δικαιώματα στὸ ἔμβρυο.

Κάτι ἄλλο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δώσει τροφή για γόνιμο προβληματισμὸ εἶναι ἕνα και μόνο στοιχεῖο, ποὺ δημοσιοποίησε ἡ ἐταιρεία Aid Access, μιὰ ἐταιρεία ποὺ προσφέρει ὑπηρεσίες τη-

λειατρικής και πρόσβαση σε φάρμακα άμβλωσης, κάνοντας «χρυσές δουλειές» στις Η.Π.Α. (ακόμα και στις 19 Πολιτείες που έχουν απαγορεύσει την έξοδο αποστάσεως συνταγογράφηση χαπιών άμβλωσης, ή εταιρεία συνεργάζεται με ιατρούς στην Ευρώπη, που συνταγογραφούν τα χάπια μέσω ενός φαρμακείου στην... Ινδία, το οποίο αποστέλλει τα φάρμακα στις ενδιαφερόμενες μέσω ταχυδρομείου...). Την επόμενη λοιπόν κιόλας της διαρροής του προσχεδίου απόφασης, Τρίτη 3 Μαΐου, ο ιστότοπος της συγκεκριμένης εταιρείας είχε 38.530 επισκέπτες, μια αύξηση σχεδόν κατά 2.900% σε σχέση με τους 1.290 επισκέπτες της Δευτέρας. Αυτή η λεπτομέρεια μας αποκαλύπτει τη μεγάλη αλήθεια: Άκόμα κι αν όλοι συμφωνούσαμε ότι η άμβλωση είναι κάτι κακό, αυτό δεν σημαίνει ότι θα λύνονταν αυτομάτως όλα τα προβλήματα. Όπου υπάρχει η επιθυμία για άμβλωση, ο τρόπος θα βρεθεί, έστω και κινούμενος στα όρια της νομιμότητας. Και αν δεν βρεθεί έστω και όριακά νόμιμος τρόπος, κανείς δεν θα επιθυμούσε να δει διακοπές κύησης με επικίνδυνες, κομπογιαννίτικες μεθόδους ή σε παράνομες και μη ασφαλείς κλινικές. Το ζητούμενο λοιπόν δεν είναι πώς θα εμποδιστεί μια γυναίκα να προχωρήσει στην άμβλωση, ενώ το επιθυμεί. Το ζητούμενο είναι πώς δεν θα φτάσει μια γυναίκα να επιθυμεί την άμβλωση. Άλλα για να το επιτύχουμε αυτό, δεν θα αρκούσε να αναπροσαρμόσουμε τη νομοθεσία· θα έπρεπε να αναπροσαρμόσουμε τις αρχές και τις αξίες πάνω στις οποίες έχουμε κτίσει τη ζωή μας...

ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ...

Το κείμενο που δημοσιεύθηκε στον ελληνικό τύπο θα μπορούσε να είναι ένα από τα πολλά κείμενα που βλέ-

πουν κατά καιρούς το φως της δημοσιότητας, κάνοντας λόγο για ένα «παιδί-θαύμα»: ένα παιδί που από την ηλικία των επτά μηνών μιλούσε με ολοκληρωμένες προτάσεις, γνώριζε το αλφάβητο τριών γλωσσών στα τρία του και στα πέντε του διάβασε ένα βιβλίο γεωμετρίας 209 σελίδων μέσα σε μία νύχτα, για να ξυπνήσει την επόμενη μέρα λύνοντας περίπλοκα προβλήματα – ένα παιδί το οποίο, όπως λέει χαρακτηριστικά ψυχολόγος του Πανεπιστημίου του Όχαιο που ασχολήθηκε με την περίπτωση του, είναι από τα παιδιά που γεννιούνται μία φορά στα δέκα εκατομμύρια. Υπάρχει όμως εδώ και κάτι άλλο, με ξεχωριστό ενδιαφέρον. Όχι μόνο ότι αυτό το «παιδί-θαύμα» είναι ένα Έλληνόπουλο με καταγωγή από την Κάλυμνο που ζει στις Η.Π.Α., παιδί ενός ορθόδοξου ιερέα στην περιοχή Tampa Bay της Φλόριντα, που σήμερα, σε ηλικία 15 ετών, έχει ήδη τελειώσει το κολλέγιο. Το ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι ότι αυτό το «παιδί-θαύμα» που έχει μαγέψει τον κόσμο, ο Ουίλλιαμ (Βασίλειος) Μαϊλλης, έχει βάλει στόχο να γίνει αστροφυσικός και αγαπά ιδιαίτερα να μιλάει για το αιώνιο πρόβλημα της σχέσης επιστήμης και θρησκείας. Ο πολύς Stephen Hawking, λέει, έκανε μεγάλο λάθος να προσπαθήσει να θέσει την επιστήμη στην υπηρεσία της αθεΐας του. Η επιστήμη είναι εργαλείο εξήγησης του κόσμου, και σε καμία περίπτωση δεν αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει Θεός. Όπως εξηγεί, η αθεΐα στηρίζεται στην πίστη εξίσου με τη θρησκεία, και μάλιστα, όπως τονίζει, χρειάζεται περισσότερη πίστη, για να δεχθείς ότι δεν υπάρχει Θεός, παρά για να δεχθείς ότι υπάρχει...

Διόλου περιεργό, αν αυτός ο λόγος ακούγεται οικείος στους αναγνώστες

αυτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Δὲν εἶναι παρὰ ὁ λόγος τῆς περίφημης Διακηρύξεως τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων τοῦ μακρινοῦ ἐκείνου 1946. Ἕνας λόγος πάντοτε ἔλκυστικός, πάντοτε ἐπίκαιρος, πάντοτε ἀληθινός.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Ἡ γνωστὴ ἠθοποιὸς Πενέλοπε Κροῦζ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὶς διασημότητες ποὺ ἐκφράζουν τὶς ἔντονες ἐπιφυλάξεις τους γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν νέων τεχνολογιῶν στὰ παιδιά, ἔχοντας ἀπαγορεύσει, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν σύζυγό της, στὰ δύο της παιδιά, ἡλικίας 11 καὶ 9 ἐτῶν σήμερα, νὰ ἀνοίξουν λογαριασμό στὰ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν «ἔξυπνο κινητὸ» (smartphone), μέχρι νὰ γίνουν τοῦλάχιστον 16 ἐτῶν. Σὲ συνέντευξή της δὲν δίστασε νὰ μιλήσει ἀνοικτὰ: «Υπάρχει κάτι ποὺ δὲν βγάζει νόημα καὶ ἐπιηρεάζει κυρίως τὶς νεώτερες γε-

νιές. Νιώθω πραγματικὰ ἄσχημα γιὰ αὐτοὺς ποὺ εἶναι τώρα ἔφηβοι. Εἶναι σὰν ὁ κόσμος νὰ κάνει κάποιου εἶδους πείραμα πάνω τους... Καθὼς ὁ ἐγκέφαλός τους ἀναπτύσσεται, δὲν γνωρίζουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιηρεάζονται, πῶς βλέπουν τὸν ἑαυτό τους, πῶς συνδέεται ἡ ἔκθεσή τους μὲ τὸν ἐκφοβισμό. Τόσο πολλὰ θέματα, ποὺ δὲν τὰ εἶχαμε ἐμεῖς στὴν παιδική μας ἡλικία». Ἀξίζει ἴσως νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ πολὺς Μπίλ Γκέιτς, πρόεδρος καὶ διευθύνων σύμβουλος τῆς Microsoft, ἔβαλε ὡς ὄριο στὰ παιδιά του γιὰ τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὶς νέες τεχνολογίες τὰ 45 λεπτὰ τὴν ἡμέρα, ἐνῶ ἀπαγόρευε στὴν κόρη του νὰ παίξει videogames. Ἡ ὅτι ὁ Στήβ Τζόμπς, ἓνας ἐκ τῶν συνιδρυτῶν, πρόεδρος καὶ διευθύνων σύμβουλος τῆς Apple, δὲν ἐπέτρεπε στὰ παιδιά του νὰ ἀγγίξουν τὸ iPad. Μήπως θὰ ἔπρεπε ὅλα αὐτά, ἂν μὴ τι ἄλλο, νὰ μᾶς προβληματίζουν;

Γ.Τ.

Ἡ ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς μπορεῖ νὰ γίνει μὲ τοὺς ἑξῆς τρόπους:

Γιὰ συνδρομὴ Ἐσωτερικὸ

- α) Μὲ κατάθεση στὴν τράπεζα Eurobank, στὸν λογαριασμό ποὺ διατηρεῖ ἡ Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἀκτίνων ὑπ' ἀριθμ.: 0026-0201-94-0100366081 (IBAN: GR 1102602010000940100366081). Νὰ ζητᾶτε νὰ σημειώνεται ρητῶς τὸ ὄνοματεπώνυμό σας στὴν Αἰτιολογία.
- β) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ (Καρότυπ 14, 105 61 Ἀθῆνα). Προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.
- γ) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ἔντυπο ταχυπληρωμῆς ποὺ συναποστέλλεται μὲ τὸ τελευταῖο τεύχος κάθε χρονιάς γιὰ ὅσους ἔχουν ὀφειλή. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση δὲν προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.

- δ) Στὰ Βιβλιοπωλεῖα «ΖΩΗ» καὶ συνεργαζόμενα βιβλιοπωλεῖα.
- ε) Σὲ κατὰ τόπους συνεργάτες καὶ ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ κόβουν σχετικὲς ἀποδείξεις.

Γιὰ συνδρομὴ Ἐξωτερικὸ

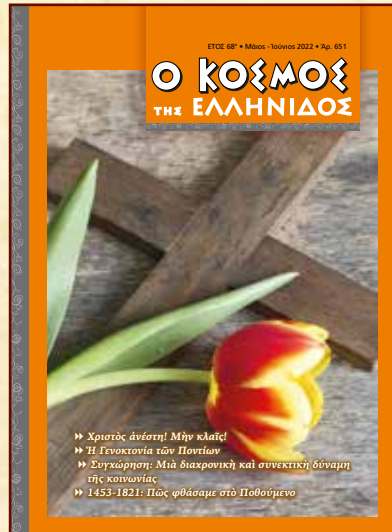
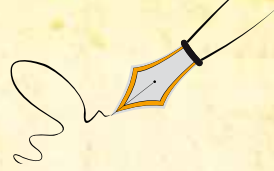
Παρακαλοῦμε μὴν ἀποστέλλετε ἐπιταγές, γιατί ἀδυνατοῦμε νὰ τὶς εἰσπράξουμε. Ἡ συνδρομὴ μπορεῖ νὰ κατατεθεῖ μὲ τραπεζικὸ ἔμβασμα. Τὰ στοιχεία ποὺ θὰ χρειαστεῖτε εἶναι:

– IBAN: GR1102602010000940100366081

– BIC/Swift Code: ERBKGRAA

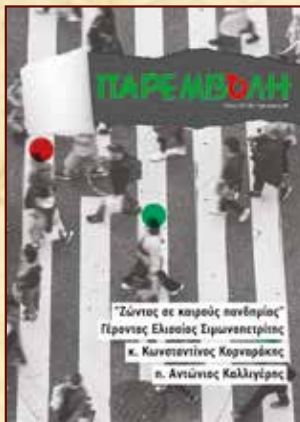

Άξίζει νά διαβάσετε

Τὸ μηνιαῖο Ὁρθόδοξο Χριστιανικὸ Περιοδικὸ μὲ τὴν ἱστορία τῶν 100 χρόνων του κοντὰ στὸν ἑλληνικὸ λαό.

Περιοδικὸ μὲ ἱστορία 60 ἐτῶν, ποὺ ἀπευθύνεται στὴ γυναῖκα, στὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ τῆς παρουσία.

Ἕνα περιοδικὸ – πολὺτιμος συμπαραστάτης γιὰ ἐκπαιδευτικούς καὶ γονεῖς.

Νεανικὸ περιοδικὸ τῆς "Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως" – μὲ τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καὶ τὴ σφραγίδα τῆς πίστεως καὶ τῆς παιδείας.

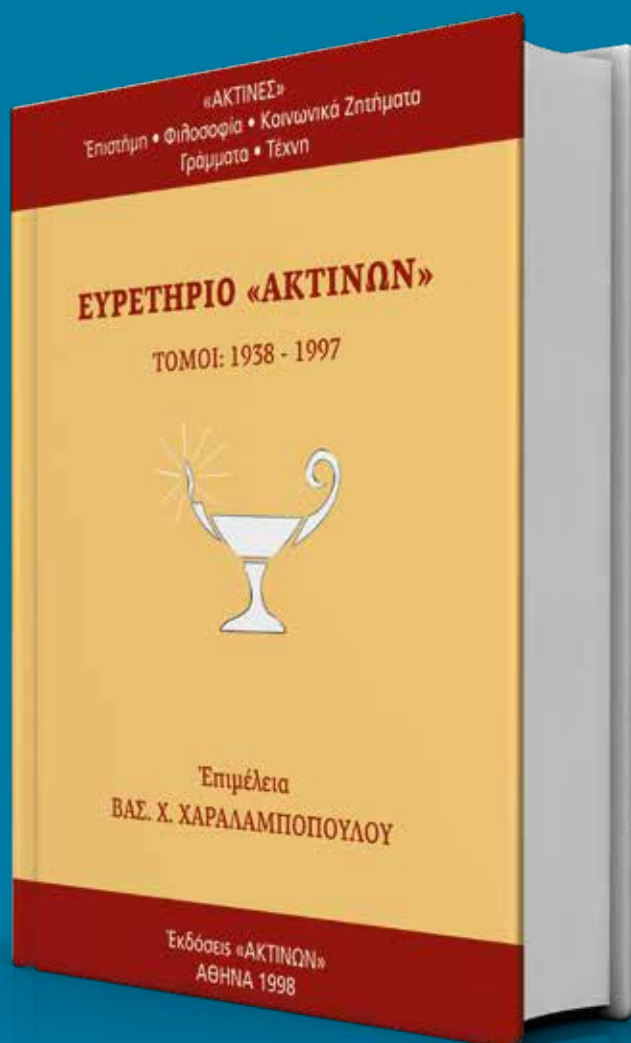
Τὸ μηνιαῖο παιδικὸ περιοδικὸ ποὺ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολὺτιμος πνευματικὸς φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα.

ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692

«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ:
όλοι οί τόμοι του περιοδικού «Άκτινες»
καθώς και τό εύρετήριο τῶν ἐτῶν 1938-1997

«Χριστιανική Ένωση Έπιστημόνων»
Καρύτση 14, 105 61 Άθῆνα, Τηλ. 210 32.35.023